

Upptecknaren 2019

FOLKLIVSARKIVET | LUNDS UNIVERSITET

DETTA ÄR EN 45 - VARVSSKIVA, SOM ALLTÅ SKALL SPELAS MED MICRO-SÄCK

visa sig att skivans ljudkvalitet försämrats eller störande biljud försämrats och ihåg att även om skivan i sig inte har någon begränsad hållbarhet, har en begränsad livslängd. Övertyga Er därför om att någonting är fel på skivan, byt ut den i god tid - Ni skonar Edra skivor och bibehåller en oförändrad musikupplevelse.

Upptecknaren 2019

FÖRORD

UPPTECKNARNA OCH UPPTECKNINGARNA

Karin Gustavsson (sid. 5)

NILS MÅNSSON MANDELGREN OCH DET INTERNATIONELLA NÄTVERKETS BETYDELSE FÖR UTGIVNINGEN AV MONUMENTS SCANDINAVES DU MOYEN AGE

Andreas Alm (sid. 12)

MUSIKANVÄNDNING OCH MUSIKLYSSNANDE – FÖRÄNDRINGAR I BRUKET AV CD- OCH VINYLSKIVAN UNDER 20 ÅRS TID

Patrik Sandgren (sid. 25)

NÄR LÄKEMEDEL SLUTAR ATT FUNGERA: REFLEKTIONER KRING FRÅGELISTAN "OM ANTIBIOTIKAN SLUTAR FUNGERA"

Kristofer Hansson (sid. 34)

I ANDRA HAND – EN FRÅGELISTA OM ALTERNATIVA HANDELSPLATSER

Cecilia Fredriksson (sid. 41)

PROJEKTET "TEKNIKLORE"

Göran Sjögård (sid. 47)

ATT INTERVJUA FÖR PROJEKTET TEKNIKLORE

Lina Sundberg (sid. 57)

Förord

Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar inleder 2020-talet med att presentera ett nytt, omfångsrikt nummer av Upptecknaren. Innehållet speglar Folklivsarkivets breda verksamhet genom artiklar av både arkivets egna anställda och av forskare vid Lunds universitet som använt frågelistor som källmaterial i sina undersökningar. En av artiklarna som bygger på material ur den Mandelgrenska samlingen är ett resultat av de senaste årens satsningar på ökad tillgänglighet till detta material.

De frågelistor som varit utgångspunkt för tre av artiklarna i "Upptecknaren" handlar om företeelser som är vitt skilda från varandra, men har det gemensamt att det är människors vardagsliv och föreställningsvärldar som varit viktiga att nå. Vilken inställning har människor till begagnade varor och till att handla i second hand-butiker? Det är ämnet för artikeln av etnologen Cecilia Fredriksson, verksam vid institutionen för Service management och Centrum för handelsforskning vid Campus Helsingborg. Kristofer Hansson, också han etnolog, från Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet, har utforskat människors förhållande till det faktum att den antibiotika som vi tar för given kanske inte kommer att vara verksam i framtiden. Frågelistsvar utgör källmaterial också för arkivarien Patrik Sandgrens artikel om förändrade tekniker för musiklyssning, där jämförelser görs mellan svaren på en frågelista som sändes ut 1996, och en som gjordes 2017. På de 20 år som gått har nya tekniker för musiklyssnande lanserats, och även ny teknik för hur en frågelista kan utformas och besvaras. Sedan 2015 publiceras vissa av Folklivsarkivets frågelistor också i ett webbformulär på hemsidan, vilket gör att arkivet nått nya kategorier meddelare.

Teknikens påverkan på vardagslivet är något som har undersökts i projektet Tekniklore som har bedrivits vid Folklivsarkivet under flera år. Här har intervjuer utgjort den huvudsakliga insamlingsmetoden. Göran Sjögård, tidigare arkivchef och Lina Sundberg, projektmedarbetare, skriver båda utifrån intervjumaterialet, där människor berättat om sitt förhållande till teknik och tankar om teknik i vardagen i nuet och i framtiden.

Två insamlare av folkloristiskt material som var verksamma kring sekelskiftet 1900 möter vi i arkivchefen Karin Gustavssons artikel. Här diskuteras hur det äldre uppteckningsmaterial som finns i arkiven har kommit till och den roll som insamlarna spelade för det som samlades in.

Andreas Alm, arkivassistent vid Folklivsarkivet, har arbetat med publicering i databasen Alvin av en hittills ganska lite använd kategori material i den Mandelgrenska samlingen, nämligen textdokument som brev och manuskript. I hans artikel ges en närbild av hur det gick till när Mandelgrens stora verk "Monuments Scandinaves du Moyen Age" kom till på 1860-talet.

Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar fortsätter arbetet med insamling, dokumentation och forskning om människors vardagsliv både i det förflutna och i nutid och med förvaltning och tillgängliggörande av samlingarna. Följ oss på vår hemsida, på Facebook och Instagram och i kulturarvsdatabasen Alvin.

Lund i januari 2020,
Karin Gustavsson, arkivchef

Upptecknarna och uppteckningarna

Karin Gustavsson

Insamling av folkminnen har pågått i Sverige i ungefär 200 år, inledningsvis av olika ensamarbetande besjälade pionjärer som till exempel Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, senare i mer ordnad form av arkiv och museer. Den organiserade insamlingen av folkminnen gjordes som en räddningsaktion, ett sätt att bevara seder och traditioner, sagor och sägner, talesätt, ordspråk och dialekter till framtiden. Också efter en professionalisering av insamlandet fanns det plats för utbildade idealister, som gjorde uppteckningar och lämnade bidrag till de samlingar som byggdes upp. Syftet var att det som samlades in skulle kunna användas för forskning och förmedling, och länge ägnade sig forskningen främst åt det material som samlats in, medan upptecknarna, personerna bakom, inte stod i centrum. På senare år har dock många studier producerats där insamlarnas bakgrund och bevekelsegrunder har undersökts, i syfte att se hur enskilda individer och insamlingspraktiker har påverkat det som har blivit en del av ett kollektivt minne av ett förflutet och förmodat försvunnet allmogesamhälle (se t ex Lilja 1996, Skott 2008). I den här artikeln kommer två insamlare av folkminnen från nordvästra Skåne, som kan kategoriseras som idealister utan formell utbildning inom området, och deras personliga bevekelsegrunder för att bedriva folkminnesinsamling att presenteras. Vilken påverkan på resultatet hade deras bakgrund och intressen? Och vem var det egentligen som gjorde vad?

GAMLA TANKAR OCH TALESÄTT

Hösten 1918 publicerades boken *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier till minne av Oscar Trapp*. Utgivare var Helsingborgs museum och redaktör för verket var museiintendenten Torsten Mårtensson. Oscar Trapp (1847-1916) som boken var dedicerad till hade avlidit två år tidigare. Han var en av grundarna av museet, den som tog initiativ till restaureringen av det medeltida tornet Kärnan i Helsingborg 1893-94, och han låg bakom många andra insatser för Helsingborgs kulturhistoria. Hans änka Gisela Trapp, f. Henckel (1873-1958), konstnär med många uppdrag som illustratör var upphovsperson till vinjetter och illustrationer i boken.

De ingående artiklarna speglade Oscar Trapps kulturhistoriska intresse. De behandlade bland annat kalkmålningarna i Brunby kyrka, Mariakyrkans byggnadshistoria och historien om Pålsjö fajansbruk. En av artiklarna hade titeln *Gamla tankar och talesätt upptecknade af Oscar och Gisela Trapp*, och den innehöll folkminnen, ordspråk och traditioner från trakten kring Arild på Kullabergs nordsida. Liksom många andra ur det

borgerliga skiktet i Helsingborg hade paret Trapp länge tillbringat somrarna i Arild och då intresserat sig för traktens folkliv. Gisela Trapps målning av en bonde bakom plogen nästan i trakten av Arild kan ses som ett sätt att utforska och dokumentera bygdens allmoge. Bland yttringarna av Oscar Trapps kulturhistoriska intresse ingick flyttning av en ålderdomlig byggnad i skiftesverk, den så kallade Klockarstugan från Flundrap, till museitomten i Helsingborg.

Den text i boken *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier* som de båda var upphovspersoner till är en sammanställning av folkminnen från trakten av Arild. I artikeln möter vi ett mycket kort förord, som förklarar att de uppteckningar som ligger till grund för artikeln är hämtade från "S:t Arildstrakten, Luggude härad i Skåne". Vidare heter det: "De lämnas i hopp att de kunna vara till gagn i arbetet för våra folkminnens insamlande och tillika af något intresse för dem, som gärna lyssna till de fordom starka och lifskraftiga tankar, hvilka ännu likt gengångare från svunna tider lefva kvar i 'de gamlas' minne." Paret Trapp hade alltså ett syfte som gick bortom redovisandet av det egna insamlandet, där de ville inspirera till fortsatt samlingsarbete. Den syn på folkminnen och de traditionsbärare som kunde förmedla dem som går att utläsa av den korta texten var den gängse i samtiden. Folkminnen var något som levde kvar hos en specifik grupp, här benämnd som "de gamla".

Plöjande hästar. Målning av Gisela Trapp (Henckel) 1897. I sitt måleri utforskade hon allmogens liv i trakten av Arild. Målningen finns i Helsingborgs museers samlingar, publiceringsrätt Kulturmagasinet.

Artikeln inleds med rubriken *Visor och ramsor*, följt av *Ordstäf*, sedan *Väderlekstecken och märkesdagar* följt av *Data för vissa handlingar* och avslutningsvis ett avsnitt om *Sjukdomar och botemedel* samt ett om *Gestalter och bruk ur folktron*. Underlaget till den tryckta artikeln finns i form av ett handskrivet manuskript, som ingår i Oscar Trapps personarkiv som förvaras hos Kulturmagasinet i Helsingborg. Det är skrivet med Gisela Trapps karaktäristiska piktur och lägger man den tryckta artikeln bredvid den handskrivna är det två så gott som identiska texter.

KONTEXT OCH KONTAKTER

Makarna Trapp var inte ensamma om att vilja värna det som fanns hos "de gamla". 1918 när artikeln *Gamla tankar och talessätt* publicerades fanns ett starkt intresse i samhället för det som betraktades som rester av en förmodad försvinnande allmogekulturs alla yttringar. Etablerandet av institutioner som Folklivsarkivet i Lund 1913 (då benämnt Folkminnesarkivet i Lund) och Uppsalas landsmålsarkiv 1914 är tydliga exponenter för detta, liksom tillsättandet av statliga utredningar som Hemslöjdskommittén, Fornminneskommittén och Folkminneskommittén (se t ex Lilja 1996, Skott 2008 och Gustavsson 2014). Runt om i landet hade lokala fornminnesföreningar, landsmålsföreningar och museer startats. Det är i den kontexten som paret Trapps artikel ska ses.

De båda hade flera personliga kontakter med vetenskapssamhället och med dåtida andra insamlare. Detta bidrar ytterligare till förståelsen för varför just dessa båda engagerade sig i folkminnesinsamling. I Helsingborg bodde författaren och folklivsskildraren Eva Wigström, signaturen "Ave", som på 1870-talet hade börjat samla folkminnen på den nordvästskånska landsbygden, just som ensamarbetande idealist, inte på uppdrag av någon institution. På 1890-talet illustrerade Gisela Trapp flera av Wigströms verk. 1899 gav de gemensamt ut bilderboken "Rim och bilder för de små", året efter kom Wigströms "Vingalek" med ett antal illustrationer av Trapp.

Det finns inga kända bevarade brev mellan Wigström och Gisela Trapp, däremot skrev de båda till utgivaren av barnbiblioteket Saga Amanda Hammarlund under åren 1898-1900, med resonemang om texter och illustrationer. Detta brevmaterial vittnar om en mycket god kontakt mellan de båda.¹ I januari 1901, strax efter Eva Wigströms bortgång, skrev Gisela Trapp till Amanda Hammarlund om "de gamla danslekar med text och musik, som vi samlat samman". Möjligen avser denna formulering att de båda kvinnorna bedrivit insamlingsverksamhet tillsammans.²

Oscar Trapp å sin sida hade vid 1900-talets början kontakt med flera akademiker och ämbetsmän som var verksamma inom vad vi idag benämner som kulturarvsfältet. En av dessa var Axel Kock, språkforskare vid Lunds universitet och aktiv i Skånska

landsmålsföreningen. I bevarade brev dem emellan framgår att Trapp 1901 övertalat styrelsen för Bjuv-Billesholms aktiebolag (där han själv var ledamot) att lämna ett ekonomiskt bidrag om 250 kr till föreningens insamlingsverksamhet.³ Han hade också samlat in dialektord från Arild som han tillställde Kock, liksom en förteckning över äldre förnamn bland lokalbefolkningen som han hämtat från Brunnby sockens kyrkoböcker.⁴

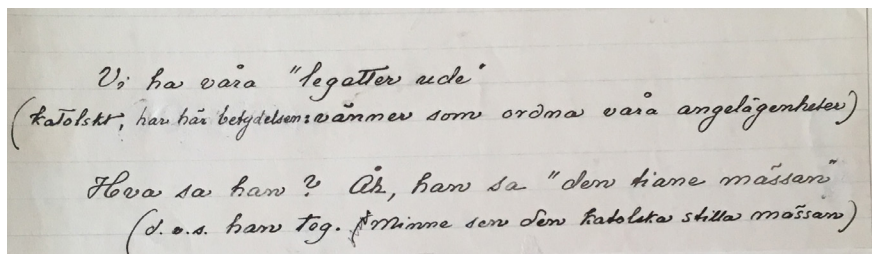
AVTRYCK AV INSAMLARNA

Även om Oscar och Gisela Trapp hade som syfte att låta sina meddelare tala i texten, och inte själva ta plats, så finns det ledtrådar till deras egna drivkrafter som har påverkat innehållet i det som publicerades. Sättet att skriva ortnamnet i den kortfattade inledningen – "S:t Arildstrakten" – avviker från det gängse, och är en sådan ledtråd. Enligt standardverket "Skånes ortnamn" där namnet Arilds historik och betydelse beskrivs var det först 1909 som namnformen "Arild" började användas, dessförinnan skrevs namnet oftast "Arilds läge". I äldre tid skrevs namnet som "Helige Arilds läge", "Herr Arilds läge", ibland bara "läget", och "någon gång Sankt Arilds läge" (Ejder 2003:85). I Trapps text används alltså en form för ortnamnet Arild som var ålderdomlig och dessutom sällan använd. Varför valdes denna formulering?

Ordvalet klarnar med kännedom om Gisela Trapps religiösa övertygelse. Hon hade gjort ett för tiden mycket ovanligt livsval när hon i november 1916 lämnade Svenska kyrkan och offentliggjorde att hon redan flera år tidigare hade konverterat till den romersk-katolska kyrkan (Gustavsson 1997:49). Hennes intresse för katolicismen var tätt sammankopplat med ett intresse för det förflutna och i synnerhet medeltidens helgon, legender, bildvärld och arkitektur, och legenden om den helige Arild var återkommande motiv i hennes konst. Arildslegenden berättar om ett barn – Arild – som blev mördad av sin styvfar. Brottet upptäcktes när Arilds döda kropp återfanns. Legenderna om Arild och andra lokala helgon kom att bli viktiga för den lilla skaran svenska konvertiter som under 1900-talets inledande decennier sökte efter en svensk katolsk identitet i kvarlevande namn och traditioner från tiden före reformationen. Benämningen av platsen som S:t Arild (jämfällt med exempelvis S:t Olof på Österlen) kan ses som ett sätt för Trapp att markera den dignitet som hon tillmätte platsens historia och då i synnerhet dess knytning till ett katolskt helgon.

Andra än mer tydliga kopplingar till Gisela Trapps intresse för kvarlevor från tiden före reformationen finns i artikeltexten. Under rubriken "Ordstäf" återfinns ordstävet "Vi har våra 'legatter ude'", med en anmärkning i en fotnot: "Katolskt, har här betydelsen: vänner som ordnar våra angelägenheter". Ett annat ordstäv lyder "Hva sa han? Åh, han sa 'den tiande mässan'". Här har Gisela Trapp anmärkt "dvs han teg, minne sen den katolska stilla mässan". Många andra av de återgivna ordstäven hade kunnat förses med förklaringar om betydelse och sitt ursprung, men det är bara dessa där

Trapp har velat understryka att minnet av inhemska katolska seder, som upphörde vid reformationen, ändå levde kvar i talspråkliga uttryck i bygden. Att vara katolik var i högsta grad inopportunt i Sverige på 1910-talet, och de som hade valt att konvertera blev betraktade med misstro. Att kunna visa på en kontinuitet från förreformatorisk tid, som Gisela Trapp gjorde när hon påpekade att vissa ordstäv hade sin grund i katolska förhållanden, blev ett sätt att skapa historisk förankring och en identitet som svensk katolik (se t ex Werner 1996).

Utsnitt ur Gisela Trapps handskrivna manus. Helsingborgs museers arkiv.

Den artikel som makarna Trapp står som upphovspersoner till är ganska kort. Emellertid finns det mer opublicerat material insamlat av Gisela Trapp. I Dialekt- och ortnamnsarkivets samlingar i Lund återfinns en svart skrivbok med 60 sidor upptecknade folkminnen av Gisela Trapps hand.⁵ Den överlämnades till arkivet 1955 genom Ingemar Ingers försorg. Här finns fler berättelser om sådant som botemedel mot sjukdomar, oförklarliga händelser och fler ordstäv. Några anmärkningar om kvarlevor från tiden före reformationen finns dock inte i denna samling. På första sidan har Gisela Trapp skrivit: "De bästa uppskrifterna ha redan kommit i *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier* till minne av Oscar Trapp." Flera av uppteckningarna i skrivboken är daterade, flera av årtalen är före 1918 och dessa uppteckningar skulle alltså ha kunnat vara med i 1918 års artikel men valdes bort. Någon enstaka uppteckning är daterad till 1926, en indikation på att Gisela Trapp fortsatte att samla in folkminnen även efter sin makes död och efter färdigställande av publikationen 1918.

MEN VEM VAR DET EGENTLIGEN SOM SKREV?

I artikeln i *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier* anges egentligen inget författarnamn, men dess titel *Gamla tankar och talesätt upptecknade av Oscar och Gisela Trapp* indikerar att de båda skulle vara författare. Men det faktum att Oscar hade avlidit två år innan publiceringen, och att det manuskript till artikeln som finns i hans personarkiv är skrivet av Gisela Trapp, liksom att hon skrivit ner ytterligare folkminnen som inte fick plats i artikeln, talar för att det var hon som hade huvudansvaret för urval och redigering av materialet.

I en skrivelse till museistyrelsen från Torsten Mårtensson upprättad i oktober 1917 framgår hennes roll både för artikeln och publikationen som helhet ännu mer. Mårtensson ville gärna positionera det då fortfarande nya museet (verksamheten hade startat 1909, han hade tillträtt 1913) med en publikation. I den preliminära innehållsförteckningen anges "Folkminnen från Arildstrakten" som en artikel i den blivande boken, och här förtydligas "Fru Gisela Trapp har lovat medverka med en samling uppteckningar av ordstäv, åldriga uttryckssätt, vidskepelse, folkmedicin och andra för folkminnesforskningen betydelsefulla rön och iakttagelser från Arildstrakten." Dock var museets ekonomi begränsad och tillät inte utgivning av en bok av den kvalitet som Mårtensson tänkt sig. Men av skrivelsen framgår också att Gisela Trapp trädde in som finansiär: "Emellertid har frågan kommit i ett annat läge sedan fru Gisela Trapp erbjudit sig att gälda de med utgivandet förenade kostnaderna. Genom detta storsinta erbjudande äro de svårigheter undanröjda, som tvivelsutan uppstått, därest arbetet skolat bekostas av allmänna medel."⁶

UPPTECKNARNAS BETYDELSE

Folklivsarkivet och Institutet för språk- och folkminnen, där samlingarna i Dialekt- och ortsnamnsarkivet finns idag, inrymmer enorma mängder material som kan beforskas utifrån olika frågeställningar och perspektiv. Allt insamlat material har sitt ursprung i enskilda insamlare och deras intressen, preferenser och möjligheter att samla. Materialet representerar därmed inte en neutral, representativ bild av "det gamla" utan är en form av spegelbild av såväl tidsandan då materialet samlades in som av enskilda insamlares förkunskaper och preferenser. Kännedomen om Gisela Trapps katolska tro ger förklaringar till de anmärkningar hon har gjort kring ett par av de ordstäv som ingår i den artikel som hon av allt att döma haft huvudansvaret för. Vad som skulle kunna kallas hennes "sökarljus" var riktat mot företeelser som kunde bekräfta närvaron av kvarlevande traditioner och talessätt från en förreformatorisk tid. Andra upptecknare av folkminnen styrdes i andra riktningar, ibland är preferenserna tydligt urskiljbara för en sentida forskare, ibland inte. Att studera upptecknarna jämsides med uppteckningarna kan ge ny kunskap om både innehållet i det insamlade materialet och om upptecknarna själva.

NOTER

1. Detta brevmaterial förvaras hos Svenska barnboksinstitutet (SBI) i Stockholm.
2. Gisela Trapp (Henckel) till Amanda Hammarlund 1901-01-23, SBI.
3. Brev från Oscar Trapp till Axel Kock 30/10 1901, i Axel Kocks samling, UB. Svarebrev från Kock till Trapp finns i Oscar Trapps personarkiv, Kulturmagasinet i Helsingborg.
4. Acc nr 327 i DAL.
5. DAL, acc nr 6213.
6. Skrivelse från Torsten Mårtensson till museistyrelsen i Helsingborg 1917-10-24, Oscar Trapps personarkiv i Helsingborgs museers arkiv.

REFERENSER

Arkiv

Dialekt- och ortsnamnsarkivet i Lund, acc nr 327 och 6213
Helsingborgs museers arkiv / Kulturmagasinet: Oscar Trapps personarkiv
Svenska barnboksinstitutet: Amanda Hammarlunds korrespondens
Universitetsbiblioteket, Lund: Axel Kocks samling

Litteratur

Ejder, Bertil (2003). *Skånes ortnamn Serie A Bebyggelsenamn, D. 12 Luggude härad med Höganäs stad. Helsingborgs stad*. Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet.

Gustavsson, Karin (1997). Gisela Trapp. Glimtar ur en konsulinnas liv. *Kring Kärnan*. 1997 (26), s. 43-63.

Gustavsson, Karin (2014). *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Diss. Lund : Lunds universitet, 2014.

Lilja, Agneta (1996). *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv, ett exempel från Uppsala 1914-1945*. Diss. Uppsala : Univ.

Mårtensson, Torsten (red) (1918). *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier. Till minne av Oscar Trapp utgivna av Helsingborgs museum genom Torsten Mårtensson*. Stockholm.

Skott, Fredrik (2008). *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919-1964*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet, 2008.

Werner, Yvonne Maria (1996). *Världsvid men främmande. Den katolska kyrkan i Sverige 1873-1929*. Uppsala: Katolska bokförl.

Nils Månsson Mandelgren och det internationella nätverkets betydelse för utgivningen av *Monuments Scandinaves du Moyen Age*

Andreas Alm

Under bara de senaste decennierna har ett intresse tilltagit inom historievetenskapen för hur natur- och humanvetenskaperna historiskt har praktiserats. Historiker och forskare från närliggande discipliner har ställt sig frågor om hur det egentligen gick till rent praktiskt när vetenskaplig kunskap producerades och cirkulerade? Vilka institutionella och ekonomiska förutsättningar låg till grund för kunskapsproduktion och kunskapsspridning? Hur skapades och nyttjades kontaktnät och på vilket sätt bidrog dessa till cirkulationen av kunskap i samhället? Vilka åtkomstmöjligheter har forskare och vetenskapsmän under de olika tidevarven haft till de källor som ligger till grund för deras studier? Har det krävts långa och vidsträckta resor eller har allt varit tillgängligt på en och samma plats? Inte minst har transnationella perspektiv om hur historiens aktörer har rört sig över gränser och utanför nationalstatens ramar visat sig vara ett fruktbart tillgrepp för vår förståelse av kunskapens historia.

Konstnären Nils Månsson Mandelgren (1813–1899) är en personlighet som definitivt har rört sig över gränser, inte bara fysiska sådana utan även genom de idéer som låg till grund för hans åtaganden rörde han sig utanför tidens ramar och kan på många sätt betraktas som en pionjär. Över flera decennier under 1800-talet företog han långa resor, såväl inom hemlandet som ute på den europeiska kontinenten, där han flitigt avtecknade allehanda konstverk och kulturföremål som han stötte på. Efter fem års resande inom Sverige under åren 1846–1850, där han för den svenska statens räkning tecknade av medeltida kyrkor och kyrkokonst, var hans stora förhoppning att med hjälp av ett statligt understöd få utarbета och publicera dessa teckningar i ett stort planschverk. Hans dröm skulle dock visa sig bli betydligt mer besvärlig att realisera än vad han initialt hade vågat hoppas.

När Mandelgren slutligen fick sitt planschverk om svensk kyrkokonst under medeltiden, *Monuments Scandinaves du Moyen Age*, utgivet så hade det nämligen inte skett under den svenska statens försorg, utan den franska. På verkets försättsblad var det varken kung Oscar I eller Karl XV som dedicerades, utan den franska kejsaren Napoleon

III.¹ Som Mandelgrensforskaren Åke Stavenow har framhållit, så väckte *Monuments Scandinaves* stor beundran i utlandet och flertalet utländska akademier och föreningar tog till följd av framgången emot Mandelgren som ledamot, men aldrig i hemlandet Sverige.² Detta är i sig ett faktum som definitivt kan betraktas som anmärkningsvärt och som kommer att ligga till grund för föreliggande artikel. Verket gavs ut i fem separata häften varav det första i Köpenhamn redan år 1855. Resten publicerades efter utarbetandet i Frankrike. Andra häftet kom 1859, det tredje år 1861 och slutligen det fjärde och femte häftet år 1862.

I artikeln kommer en del av Mandelgrens internationella kontaktnät att behandlas och hur han, när den upplevda motarbetningen i hemlandet blev alltför stark, kunde dra nytta av dessa i sin strävan att få sitt planschverk publicerat. Inte på något vis kan detta betraktas som en fullständig överblick över Mandelgrens internationella nätverk utan utgör endast ett fåtal exempel. Det potentiella källmaterialet som förvaras i den mandelgrenska samlingen på Folklivsarkivet är betydligt mer omfattande och i detta avseende till stor del utforskat. Det pågår i nuläget ett projekt där samlingen succesivt håller på att publiceras i Alvin, en databas för kulturarv, och samtliga av de källor som den här artikeln bygger på är i nuläget redan publicerade i databasen.

FORSKNINGSRESOR, KONFLIKTEN MED HILDEBRAND OCH MONUMENTS SCANDINAVES DU MOYEN AGE

Efter flera års studier och utfört arbete i utlandet återvände Nils Månsson Mandelgren till Sverige under det tidiga 1840-talet med en idé som under dessa år hade växt sig allt starkare. År 1846 fattade han pennan och skrev till kung Oscar I och bad underdånigt om att få erhålla ett statligt anslag på 200 riksdaler banco för att kunna utföra en resa runt om i Sverige i syfte att inventera de konstverk som han kunde tänkas stöta på i de medeltida sockenkyrkorna och på andra platser i landet och, om tillfälle gavs, även köpa in konst för statens räkning som så småningom hade kunnat placeras i ett tilltänkt Nationalmuseum.³

Svaret från kungen blev positivt och Mandelgren fick tillsänt till sig noggranna instruktioner inför resan från Kungliga vitterhetsakademien, då under riksantikvarie Bror Emil Hildebrands ledning.⁴ Sommaren 1846 begav sig Mandelgren ut på sin expedition. Resan blev en framgång, Vitterhetsakademien kunde meddela kungen att Mandelgren hade med "nit och drift utfört sitt åtagna värf"⁵, och den följdes året därpå upp av en andra resa, och därefter en tredje, fjärde och femte, samtliga med samma understöd på 200 riksdaler vardera. Under 5 års tid reste Mandelgren under sommarhalvåret över 1300 mil under en sammanlagd period på 1435 dagar.⁶ Kostnaderna för resorna översteg emellertid anslaget med råge och i ett möte med riksantikvarie Hildebrand

ska Mandelgren ha förklarat detta och enligt sin egen erinran från mötet ska det hela ha flutit på tämligen bra. Efter en stunds konversation med Hildebrand så:

...insåg han slutligen att jag hade rätt, och sade att om jag fortsatte skulle varken han eller akademien neka mig att få utarbeta och utge de ritningar jag samlade blott jag ej begärde högre anslag, Ty det trode han ej kunde beviljas. Med denna förklaring var jag mycke belåten, och glade mig öfver hans välvilja och tillmötesgående.⁷

Annotationen är daterad till 29 februari 1846 vilket rimligtvis måste vara fel då det ska ha skett i samband med återlämnandet av de teckningar han utförde under sommaren 1846.⁸ Dock så kan vi vara säkra på att Mandelgren år 1847 hade blivit lovad av Hildebrand att själv få ge ut sina ritningar då detta löfte förekommer i korrespondensen dem emellan åren därpå. Och dessutom framgår det i Hildebrands anförande inför Vitterhetsakademien den 27 april 1847 att han har lovat Mandelgren att på egen bekostnad få publicera teckningarna.⁹

Den välvilja och det tillmötesgående som Mandelgren upplevde från Hildebrand kom emellertid inte att förbli. En konflikt blossade upp mellan dem där Vitterhetsakademien med Hildebrand i spetsen menade att Mandelgren vägrade att fullfölja sina åtaganden och lämna in de teckningar och en rapport som utförts under resorna 1849 och 1850. Hildebrand anklagade Mandelgren för att stjäla statlig egendom.¹⁰ Även om Mandelgren hade utgivningsrätt så tillhörde teckningarna den svenska staten och skulle förvaras hos Vitterhetsakademien och ingen annanstans, menade han. Mandelgren i sin tur ansåg att de tillhörde honom fram till dess att han hade fått dem utgivna, och att de först då skulle tillfalla Vitterhetsakademien.¹¹ Problemet var att utgivningen skulle bli väldigt dyr och Hildebrand tycktes blockera alla försök att få anslag beviljade till projektet från kungen. Så i ett försök att kringgå Hildebrand och övertyga kungen om teckningarnas värde så valde Mandelgren att söka stöd och hjälp från annat håll.

BORTOM SVERIGES GRÄNSER – MANDELGREN KONTAKTAR UTLÄNSK EXPERTIS

I ett brevutkast adresserat till kung Oscar I från 1853 beklagade sig en uppgiven Mandelgren:

Sedan Antiquits Akademien [Vitterhetsakademien] gjort gemensam sak med de fria Konsternas [Konstakademien], emot mig, att inför E.K.M söka lägga hinder i vägen för forskningarnes fortgang ansåg jag nödvändigheten af att låta mina samlingar granskas af utlänske sakkunniga och opartiska dommare, på det att E.K.M måtte daraf inhämta hur orätvist jag blifvitt bedömd och behandlad af mina landsmän.¹²

När svårigheterna att erhålla ett anslag från staten blev alltför påfrestande vände sig alltså Mandelgren under tidigt 1850-tal till utländska experter och bad om att få deras utlåtande över sina teckningar av den svenska kyrkokonsten. Det får anses framgå

med all tydlighet att han kände sig motarbetad i Sverige och att han inte ansåg sig få den rättvisa och objektiva bedömning från akademierna som han menade att han förtjänade, vilket i sin tur hade nödgat honom att hämta omdömen från annat håll. Och flertalet av de rekommendationer han fick finns bevarade.

Mandelgren utförde en resa till Berlin redan år 1850 för att undersöka tryckkostnader. I Berlin träffade han då bland annat konstprofessorn Franz Kugler som så småningom skrev en artikel om mötet med Mandelgren och hans planerade verk i Deutsche Kunstblatt den 28 juli, 1850. Kugler hoppades att den svenska regeringen skulle stödja Mandelgren då det skulle vara till lycka för alla länders konstvänner och dessutom vara en stor ära för Sverige.¹³

Enligt Åke Stavenow så blev kontakten med Kugler det enda resultatet av turen till Berlin.¹⁴ Under resan besökte han emellertid även det Kungliga museet där han ska ha visat upp sina teckningar för generaldirektören Ignaz von Olfers och konservatorn Johann Jakob Schlesinger. Mandelgren skrev i ett brev till en vän att när det så småningom var dags för Rikets ständer att samlas och debatten för ett eventuellt anslag stod på dagordningen så behövde han von Olfers och Schlesingers vittnesmål om teckningarnas värde.¹⁵ Och det ställde de mer än gärna upp på.¹⁶ I sitt intyg kunde generaldirektör von Olfers konstatera:

Ich kann im Interesse der Kunstgeschichte nur wünschen, dass diese Nachbildungen zum Ruhme des Landes im welchen sie sich finden, recht bald veröffentlicht werden[...]

I konsthistoriens intresse kan jag bara hoppas att dessa repliker, till heder för det land där de befinner sig, kommer att offentliggöras ganska snart.¹⁷

Konservatorn Schlesinger var inne på samma spår i sitt brev:

Eine Vervielfältigung und Veröffentlichung der Nachbildungen des Herrn Mandelgren wäre daher sehr zu wünschen nicht allein im Interesse der Kunst sondern auch im Interesse des Landes in dessen besitze sich die Originale befinden, indem dadurch nicht wenig zu dessen Ruhme beigetragen wurde.

Det skulle därför vara mycket önskvärt att reproducera och offentliggöra herr Mandelgrens repliker, inte bara i konstens intresse utan även för det land där originalen finns, vilket skulle bidra inte så föga till dess ryktbarhet.¹⁸

Vad som framgår i Kuglers, von Olfers och Schlesingers intyg var således att det inte endast var för konstens skull som ett utgivande av Mandelgrens teckningar var att rekommendera, utan det ansågs även ligga i det lands intresse var dessa konstverk kunde återfinnas – det vill säga, Sverige. Det skulle starkt bidra till Sveriges ära och prestige om dess medeltida konstskatter genom Mandelgrens försorg kunde landa under tryckpressen, menade man. Om det var så att den svenska staten hade landets bästa för ögonen så borde det definitivt ligga i deras intresse att understödja

Mandelgren ekonomiskt. Brevet förmedlar mer än tydligt sin intention att få kungen och den svenska staten att tänka om och ompröva sin ståndpunkt.

Även från brittiskt håll fällades det positiva omdömen över Mandelgrens teckningar. Benjamin Webb, en av grundarna till The Ecclesiological Society¹⁹ skrev år 1850 för sällskapetets räkning:

I have much pleasure in informing you that the Committee of this Society were very much interested in the drawings of frescoes etc. from churches in Sweden forwarded to them for inspection by Mr Mandelgren. They were of opinion that the publication of these drawings would be most desirable not only from their intrinsic merit and curiosity, but also as opening quite a new field of archeological inquiry. Before seeing these drawings they had no idea that the development of arts, or applied to the decoration of churches, had been so parallel in Sweden to the course taken in other European countries. [...] They are of the opinion that the publication of them. Could it be brought about, would be very valuable both for the sake of archaeology and of art²⁰

Från The Ecclesiological Society var det inte främst hur ett verk likt Mandelgrens hade kunnat bidra till nationens ära som betonades. Däremot påpekade man att det rörde sig om ett helt nytt vetenskapligt fält som Mandelgren hade skridit in på och en utgivning skulle därför inte endast tjäna konsten utan även den arkeologiska vetenskapen. Dock så förekommer det likväl formuleringar i brevet som skulle kunna ha appellerat till en viss nationalstolthet. Inte minst kan man tänka sig att orden, från ett sällskap vars expertis låg i kyrkoarkitektur, om att Sveriges kyrkokonst var så unik i jämförelse med övriga europeiska länder kan ha vägt tungt.

I grannlandet Danmark kom även där betydelsefulla personligheter till Mandelgrens undsättning. Från Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab i Köpenhamn skrev vicepresidenten²¹ Caspar Frederik Wegener och sekreteraren Carl Christian Rafn år 1852:

Undertegnede have gjort sig bekendte med Hr. Mandelgrens Concept-Tegninger af Malerier og architecktoniske Monumenter fra Middelalderen i Sverrig og henholde os ganske til den af vor sagkyndige Kunsthistoriker Professor Höyen afgivne Bedømmelse. Vi antage, at Udgivelsen af en saa værdifuld Samling vil være kjærkommen for Kunsthistoriens Venner og at et Foretagende af den Beskaffenhed i høi Grad fortjener Regjeringens Opmærksomhed og Bistand.²²

Här uttrycktes det explicit att den svenska regeringen bör uppmärksamma och bistå Mandelgren i utgivandet av sitt verk. Samlingen beskrevs som värdefull och hade välkomnats med öppna armar av konsthistoriens vänner. För Mandelgren att få stöd av ett så ansett sällskap som Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab får anses ha varit väldigt betydande. Sällskapet hade grundats av bland andra språkforskaren Rasmus Rask och sekreteraren Carl Christian Rafn år 1825 och det var bland annat i en av sällskapetets publikationer som museimannen Christian Jürgensen Thomsen publicerade sin uppsats Kortfattet Udsigt over Mindesmærker og Oldsager fra Nordens Fortid år

1836, där han för första gången delade in människans förhistoria i tre perioder – stenålder, bronsålder och järnålder. Sedan andra hälften av 1800-talet så har denna artikel betraktats som startskottet för vetenskaplig arkeologi.²³ Mandelgren hade även för sällskapets räkning avtecknat runstenar och andra fornsaker i Sverige i mitten av 1850-talet.²⁴

Hur bedömdes då den utländska expertisen i den svenska beslutsfattningen? År 1851²⁵ väcktes en motion hos Rikets ständer av ledamoten Paul Emil Wallenstråle ur adelsståndet med begäran om att Mandelgren skulle tilldelas medel för att kunna fortsätta sina forskningsresor samt att kunna påbörja utgivandet av sitt verk. De utländska experternas utlåtanden omnämns, däribland Kuglers artikel ur *Deutsche Kunstblatt* som även publicerades i svensk press.²⁶ I statsutskottets utlåtande över motionen heter det att:

Ehuru utskottet som varit i Tillfälle att så väl se de af artisten Mandelgren under hans resor i landsorten verkställda teckningar af äldre konstverk och historiska märkvärdigheter, som och taga kännedom om åtskillige i utlandet deröfver medelade fördelaktiga intyg, anser samma teckningar vara fortjente af uppmärksamhet, finner utskottet likväl, då arbetet icke ännu är fullbordadt och följaktligen inte med tillförlitlighet kan bedömas huru vida dess utgifvande i nuvarande skick är för den konsthistoriska forskningen af den vigt, att statsmedel dertill bör anvisas.²⁷

Man hade alltså tagit hänsyn till åtskilliga fördelaktiga betyg från utlandet och instämde helt i deras slutsats, att teckningarna förtjänade att uppmärksammas. Deras värde i sig var således inte det som ifrågasattes. Dock så avisade Statsutskottet ständernas bifall, och då var det främst på grund av att ingen färdig produkt förelåg och att dess värde för konsthistorien därför inte gick att bedöma tillförlitligt.

NIELS LAURITS HØYEN – MENTORN I KÖPENHAMN

I brevet från Kongelige Nordiske Oldskriftselskab omnämns en viss Professor Høyen, vilken är densamme som professorn i konsthistoria vid Köpenhamns universitet, Niels Laurits Høyen. Høyen var till synes den auktoritet i utlandet som Mandelgren har stått allra närmast och förlitade sig mest på. Mandelgren hade under sin studietid i Köpenhamn under tidigt 1840-tal studerat hos Høyen och flertalet brev dem emellan finns bevarade (och dessutom finns Mandelgrens anteckningar från Høyens föreläsningar bevarade). Därutöver hade Mandelgren efter Høyens ombesörjande fått i uppdrag att restaurera kyrkokonst, inte minst i Bjäresjö i Skåne år 1852.²⁸

Høyen visade ett enormt stöd för Mandelgrens arbete med den svenska kyrkokonsten och framåt 1853 tycks det, enligt ett brev från Mandelgren till Høyen, ha funnits goda förutsättningar för att kunna påbörja utgivandet av de första häftena av *Monuments Scandinaves*.²⁹ Dock så verkar Høyen ha upplevt det som att det fanns alltför stora förväntningar på honom. I brevet daterat den 8 juni 1853 skriver han:

Mandelgrens avbildning av kalkmålningarna i Bjäresjö kyrka

Deres brev af 29 Juni har glædt mig meget, for saavidt det indeholder udsigter til at Deres Tegninger kunne blive udgivne, derimod frygter jeg for, at De har bygget Forventninger paa mig, som jeg ikke vil se meg istand til at opfylde. Dersom jeg ikke misforstaaer Dem, saa ønsker De, at jeg skulde være som en Medudgiver, i visse Tilfælde endog være ene Udgiver. Jeg derimod har intet andet Ønske end at De selv, og ene De selv skal være dette Værks Udgiver.³⁰

Det hade möjligen underlättat för Mandelgren att kunna skriva till Høyens namn som medutgivare av Monuments Scandinaves, då han var en ansedd professor i konsthistoria, men Høyen förklarade för honom att det skulle vara orättvist och orättfärdigt för en konstnär med högre utbildning att ta sig an och börja omarbета och förbättra det arbete som Mandelgren redan hade utfört – och framför allt att ta på sig äran som medutgivare på ett verk som han inte hade haft att göra med. Høyen skrev att han var fullkomligt överbevisad om att "et saadant Værk vilde have ulige ringere Værdi for Kienderen og den alvorlige Forsker, end de Tegninger som De selv lever med {??} af Troskab og Omhyggelighed". Dessutom sträckte sig Høyens kunskap om svenska kyrkor inte längre än till domkyrkan i Lund, skrev han ³⁰.

Och nog förefaller det som att Mandelgren verkligen har haft i tankarna att försöka få Høyen så delaktig i projektet som möjligt. I ett brev till Vitterhetsakademien några dagar senare lät han meddela att han ansåg sig redo att påbörja utgivningen och att utarbetandet av varje nummer då kommer att ske i Köpenhamn under Høyens försorg, och om något oförutsägbart skulle inträffa som skulle göra Mandelgren oförmögen att fortsätta utgivandet:

...jag då må vara berättigad öfverlåta denna rättighet på min Lärare Prof: och Ridd. N: Hoijen i Köpenhamn som en tacksamhets gård åt honom som ingifvitt mig första tanken på dessa forskningar och under utförandet ständigt understödt mig med goda råd och uppmuntringar.³¹

Enligt Mandelgren ska det således ha varit Høyen, en dansk professor, som var att tacka för att idén till ett dylikt projekt hade fötts från början, och det då var som en tacksamhetsskuld gentemot honom som Mandelgren önskade hans medverkan.

År 1855 lyckades Mandelgren få första häftet av Monuments Scandinaves utgivet i Köpenhamn vilket bidrog till att, med Åke Stavenows ord, "den mur av bristande uppskattning som han länge plågats av började rivas".³²

NÄTVERKET I PARIS OCH ETT TILLTAGANDE INTRESSE FÖR SKANDINAVISK HISTORIA

Mandelgren gav så småningom helt upp hoppet om någon utgivning på svenska statens bekostnad och begav sig till Paris år 1857, då i hopp om att finna finansiellt stöd för sitt verk där. Redan 1852 hade han i ett tryck adresserat till kung Oscar I, utgivet i 41 exemplar, dramatiskt betonat att det kunde bli så att han för sin utkomst kunde

”nödgas blifva en främmande makts undersåte”.³³ Han arbetade på flitigt under sin vistelse i Paris och under en femårsperiod färdigställde han och gav ut resten av häftena. Dessutom tycks han ha lyckats utöka sitt kontaktnät betydligt under sin vistelse. År 1861 skriver nämligen sekreteraren för Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab i Köpenhamn, Carl Christian Rafn, till Mandelgren:

Da De jo staaer i Bekjendtskab med flere Mænd i Frankrig, navnlig ogsaa Englændere, der intressere sig for vort Nordens ældre Tider, vil jeg sende Dem nogle Exemplarer, til behageligst Meddelelse til saadanne, af vore senest udgivne Beretninger og Medlemslister [...] M.A. Desjardins [fransk arkitekt] bemærkede at der paa vort Selskabs Medlemsliste forholdsvis kun være faa franske Navne. Gjerne tilføie vi flere efter Deres Forslag.³⁴

Mandelgren verkar ha fungerat som något av en ambassadör för den skandinaviska fornforskningen i Paris och, som det framgår, så hoppades Rafn på att genom Mandelgren kunna värva ytterligare medlemmar till sitt sällskap. Den ovannämnde Desjardins hade besökt Köpenhamn och överlämnat ett brev från Mandelgren till Rafn. Han hade visat stort intresse för den skandinaviska forntiden och Rafn skrev att det var glädjande att komma i kontakt med en så ivrig antikvän från Lyon, där sällskapet tidigare inte hade haft någon medlem. Rafn framhöll att Mandelgrens insats förtjänade ett erkännande. Han hade på Mandelgrens önskan föreslagit honom som medlem i sällskapet och meddelade att Professor Høyen planerade att skriva en artikel om Monuments Scandinaves och att de skulle omnämna hans verk i sällskapets tidskrift ”Antikvarisk Tidsskrift”.³⁵

Mandelgren skickade från Paris ett brev med flera franska namn som han föreslog skulle antas till sällskapet. I ett brev från den 9 december 1861 låter Rafn Mandelgren få veta att Mandelgren själv under det senaste mötet enstämmigt har upptagits som medlem i Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. Diplomet var i skrivande stund skickat till Fredensborg för att skrivas under av sällskapets president, kung Fredrik VII. Rafn hade också ordnat med att reklam för Monuments Scandinaves skulle publiceras i dagstidningarna Fædrelandet och Christiania. Dessutom hade flertalet av de fransmän som Mandelgren föreslagit, bland annat Mandelgrens vän arkitekten Desjardins, antagits och Rafn önskade att skicka ett stort paket med deras diplom ner till Mandelgren i Paris så att han kunde dela ut dem. Mandelgren blev under samma period även ledamot i flera andra konstakademier runt om i Europa. Konstakademien i Florens, St. Luca i Rom, Konstakademien i Amsterdam för att ta några exempel. Dock så kom han aldrig att bli ledamot i Kungliga vitterhetsakademien i Sverige.³⁶ Konflikten med riksantikvarie Hildebrand hade vid den här tiden vuxit sig alltför stark för att det överhuvudtaget skulle vara aktuellt.

I samma brev som Rafn meddelade Mandelgrens upptagande i Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab så uppmanades han samtidigt att:

...naar De bemærker at nogen saadan Mand specielt intresserer sig for vort nordiske Institut, kunde De jo forklare ham, at De vil foreslaae ham til Optagelse, om han bifalder det.³⁷

Vad som tydligt framgår i brevkorrespondensen mellan Rafn och Mandelgren var att man från Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskabs håll gärna önskade att utöka sitt medlemsregister till att innehålla flera utländska namn, och från sitt nya hem i Paris stod Mandelgren välvilligt till förfogande i denna sak.

PROJEKTET I DATABASEN ALVIN

I över ett decennium slet Mandelgren hårt för att skaffa fram finansiella medel till en utgivning av Monuments Scandinaves. En upplevd otacksamhet och ointresse i hemlandet drev honom till att försöka bygga upp ett internationellt kontaktnät som, inte bara kunde fungera som påtryckningsmedel på den svenska staten, men som så småningom också blev betydande för att få finansiering i utlandet. Kontakterna som han sedan skapade i bland annat Paris kunde sedan var betydelsefulla för andras intressen, som till exempel Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab när de gick in för att värva nya medlemmar i utlandet. Mandelgren var således en del av en större kunskapsprocess under 1800-talets mitt och bidrog till att skapa allt större engagemang och intresse för äldre skandinavisk historia i utlandet.

Inledningsvis underströk jag att artikeln endast kommer att befatta sig med ett litet fragment av allt det material som finns tillgängligt i den Mandelgrenska samlingen på Folkliivsarkivet. Som redan nämnts så pågår det i skrivande stund ett projekt där delar av samlingen, och i sinom tid förhoppningsvis hela, håller på att publiceras i kulturarvsdatabasen Alvin. Och som även nämnades inledningsvis så ligger samtliga källor som jag har använt mig av redan ute men det potentiella materialet för historiska studier av detta slag är betydligt mer omfattande. Mandelgren har bevarat brev till bokhandlare, litografer, finansärer, abonnenter mm. Han har dessutom bevarat räkningar och fakturor, rapporter och andra anteckningar från sina resor, listor på abonnenter och mycket mer, vilket gör det möjligt att i mycket stor detalj utforska processen i tillkomsten av vad som troligtvis är 1800-talets mest påkostade verk om svensk konsthistoria, från idé till färdig produkt.³⁸ Mandelgrens liv och livsgärningar är så väldokumenterade i samlingarna att man emellanåt funderar på om han någonsin slängde bort någonting. Stundvis kan det kännas ytterst tveksamt.

NOTER

1. Stavenow, Åke, Nils Månsson Mandelgren, Nordiska museets handlingar 79, 1972, s. 84
2. Stavenow, 1972, s. 157
3. Forskning Sverige A / Resan 1846 : Nils Månsson Mandelgrens ansökan om statligt understöd till en forskningsresa i syfte att inventera Sveriges kyrkor och konstverk mm.
4. Forskning Sverige A / Resan 1846 : Instruktion för Artisten N.M. Mandelgren, under dess med offentligt understöd företagna resa inom Ostergötland och tillgränsande provinser, år 1846.
5. Forskning Sverige A / Resan 1846 : Afskrift af Kongl: W.H. och Antiq: Akad: den 11 maj 1847, utlåtande till Kongl: Majst, öfver Mandelgrens resa 1846.-
6. Stavenow, 1972, s. 70
7. Forskning Sverige A / Resan 1846 : Annotation angående en överenskommelse mellan Riksantikvarie Bror Emil Hildebrand och Nils Månsson Mandelgren angående Mandelgrens ersättning för kostnadsutlägg.
8. Varken 1846 eller 1847 var skottår så det angivna datumet stämmer inte heller.
9. Forskning Sverige A / Resan 1847 : Bilaga till Akademiens Dagbok för d. 27 April 1847. Anförande i Kongl Witter. Historie och Antiquits Akademien d. 27 April 1847.
10. Jacobsson, Bengt, Nils Månsson Mandelgren – En resande konstnär i 1800-talets Sverige, Bra Böcker, 1983, s. 17
11. Stavenow, 1972, s. 71
12. Forskning Sverige A / Resan 1853 : Brevkoncept från Nils Månsson Mandelgren till kung Oskar I (Oscar I) angående statligt anslag för att kunna fortsätta sitt konsthistoriska arbete.
13. Stavenow, 1972, s. 74
14. Ibid.
15. Forskning Sverige A / Resan 1850 : Brev från Nils Månsson Mandelgren till H. Wentzel angående utländska experter som kan vittna om värdet av hans arbete inför Rikets ständer.
16. Forskning Sverige A / Resan 1850 : Brev från H. Wentzel till Nils Månsson Mandelgren. Daterat 20 januari, 1851.
17. Forskning Sverige A / Resan 1851 : Intyg från Generaldirektören vid Kungliga Museet i Berlin, Ignaz von Olfers, över det konsthistoriska värdet av Nils Månsson Mandelgrens teckningar + en avskrift av originalet.
18. Forskning Sverige A / Resan 1851 : Intyg från professorn och restauratören vid Kungliga museet i Berlin, Johann Jakob Schlesinger, angående den konsthistoriska betydelsen av att Mandelgren får sina teckningar av svensk kyrkokonst utgivna + avskrift av originalet.
19. The Ecclesiological Society grundades såsom Cambridge Camden Society år 1839, men genomgick namnbyte i samband med en flytt till London 1845. Sällskapets syfte var bland annat främjandet av studier av kyrkoarkitektur.
20. Forskning Sverige A / Resan 1850 : Brev från Benjamin Webb (the Ecclesiological Society) angående Nils Månsson Mandelgrens avritningar av svensk kyrkokonst.
21. Sällskapets president var den danska monarken Fredrerik VII som lär ha varit väldigt aktiv i sällskapets affärer.
22. Forskning Sverige A / Resan 1852 : Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab intygan om värdet av Nils Månsson Mandelgrens ritningar och rekommendation att de utgives.
23. Risbjerg Eskildsen, Kasper, "The Language of Objects: Christian Jürgensen Thomsen's Science of the Past," Isis 103, no. 1 (March 2012): 24-53.
24. Stavenow, 1972, s. 77
25. Det bör noteras att brevet från Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab är daterat 1852 och kan inte inräknas här.
26. Forskning Sverige A / Resan 1851 : Utdrag ur Deutsches Kunstblatt N:o 29 Måndagen den 28 Juli 1850.
27. Forskning Sverige A / Resan 1851 : Stats-utskottets utlåtande nr 160.
28. Jacobsson, 1983, s. 18
29. Mecenater ur den skånska högadeln hade slutit upp bakom Mandelgren och understött projektet.
30. Forskning Sverige A / Resan 1853 : Brev från Niels Laurits Niels Laurits Høyen till Nils Månsson Mandelgren. 8/7 1853
31. Forskning Sverige A / Resan 1853 : Brevutkast från Nils Månsson Mandelgren till Kungliga Vitterhetsakademien angående utgivningen av hans konsthistoriska verk
32. Stavenow, 1972, s. 82
33. Forskning Sverige A / Resan 1852 : Stormäktigste Allernädigste Konung!
34. Biografier Monum Scandin / Rafn : Brev till Nils Månsson Mandelgren från Carl Christian Rafn. 14/9 1861
35. Biografier Monum Scandin / Rafn : Brev till Nils Månsson Mandelgren från Carl Christian Rafn, 14/9 1861
36. Stavenow, 1972, s. 82
37. Biografier Monum Scandin / Rafn : Brev till Nils Månsson Mandelgren från Carl Christian Rafn. 9/12 1861

38. Stavenow, 1972, s. 85. Stavenow refererar till Andreas Lindblom som menade att Mandelgrens planschverk inte bara var det första utan sannolikt det mest påkostade som någonsin publicerats om svenskt måleri.

REFERENSER

Litteratur

Jacobsson, Bengt, *Nils Månsson Mandelgren – En resande konstnär i 1800-talets Sverige*, Bra Böcker, 1983

Risbjerg Eskildsen, Kasper, *The Language of Objects: Christian Jürgensen Thomsen's Science of the Past*, Isis 103, no. 1 (March 2012): 24-53.

Stavenow, Åke, *Nils Månsson Mandelgren*, Nordiska museets handlingar 79, 1972

Mandelgrenska samlingen i Alvin

Forskning Sverige A / Resan 1846 : Nils Månsson Mandelgrens ansökan om statligt understöd till en forskningsresa i syfte att inventera Sveriges kyrkor och konstverk mm.

Forskning Sverige A / Resan 1846 : Instruktion för Artisten N.M. Mandelgren, under dess med offentligt understöd företagna resa inom Ostergötland och tillgränsande provinser, år 1846.

Forskning Sverige A / Resan 1846 : Afskrift af Kongl: W.H. och Antiq: Akad: den 11 maj 1847, utlåtande till Kongl: Majst, öfver Mandelgrens resa 1846.

Forskning Sverige A / Resan 1846 : Annotation angående en överenskommelse mellan Riksantikvarie Bror Emil Hildebrand och Nils Månsson Mandelgren angående Mandelgrens ersättning för kostnadsutlägg

Forskning Sverige A / Resan 1847 : Bilaga till Akademiens Dagbok för d. 27 April 1847. Anförande i Kongl Witter. Historie och Antiquits Akademien d. 27 April 1847.

Forskning Sverige A / Resan 1853 : Brevkoncept från Nils Månsson Mandelgren till kung Oskar I (Oscar I) angående statligt anslag för att kunna fortsätta sitt konsthistoriska arbete.

Forskning Sverige A / Resan 1850 : Brev från Nils Månsson Mandelgren till H. Wentzel angående utländska experter som kan vittna om värdet av hans arbete inför Rikets ständer.

Forskning Sverige A / Resan 1850 : Brev från H. Wentzel till Nils Månsson Mandelgren. Daterat 20 januari, 1851.

Forskning Sverige A / Resan 1851 : Intyg från Generaldirektören vid Kungliga Museet i Berlin, Ignaz von Olfers, över det konsthistoriska värdet av Nils Månsson Mandelgrens teckningar + en avskrift av originalet.

Forskning Sverige A / Resan 1851 : Intyg från professorn och restauratorn vid Kungliga museet i Berlin, Johann Jakob Schlesinger, angående den konsthistoriska betydelsen av att Mandelgren får sina teckningar av svensk kyrkokonst utgivna + avskrift av originalet.

Forskning Sverige A / Resan 1850 : Brev från Benjamin Webb (the Ecclesiological Society) angående Nils Månsson Mandelgrens avritningar av svensk kyrkokonst.

Forskning Sverige A / Resan 1852 : Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab intygan om värdet av Nils Månsson Mandelgrens ritningar och rekommendation att de utgives.

Forskning Sverige A / Resan 1851 : Utdrag ur Deutsches Kunstblatt N:o 29 Måndagen den 28 Juli 1850.

Forskning Sverige A / Resan 1851 : Stats-utskottets utlåtande nr 160.

Forskning Sverige A / Resan 1853 : Brev från Niels Laurits Niels Laurits Høyen till Nils Månsson Mandelgren. 8/7 1853

Forskning Sverige A / Resan 1853 : Brevutkast från Nils Månsson Mandelgren till Kungliga Vitterhetsakademien angående utgivningen av hans konsthistoriska verk

Forskning Sverige A / Resan 1852 : Stormäktigste Allernådigste Konung!

Biografier Monum Scandin / Rafn : Brev till Nils Månsson Mandelgren från Carl Christian Rafn. 14/9 1861

Biografier Monum Scandin / Rafn : Brev till Nils Månsson Mandelgren från Carl Christian Rafn. 9/12 1861

Musikanvändning och musiklyssnande – förändringar i bruket av cd- och vinylskivan under 20 års tid.

Patrik Sandgren

I april 2017 publicerade Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar frågelistan *Musikanvändning och musiklyssnande* (LUF 248), som både gick ut till arkivets fasta meddelare och som ett frågeformulär på webben. Sammanlagt har 76 svar kommit in, 43 från de fasta meddelarna och 33 genom webbformuläret.

I takt med att arkivet under senare år utvecklat sin frågelistverksamhet på webben har möjligheterna utvidgats för vidare analyser av det inkommande materialet, som att jämföra svar från mer varierande åldersgrupper. De fasta meddelarna har i detta avseende tillhört en jämförelsevis äldre befolkningsgrupp.

Bredvid denna artikels särskilda fokus på att undersöka eventuella förändringar i bruket av cd- och vinylskivan under en viss tidsperiod är syftet att jämföra två olika sätt att använda frågelistor som metod, i detta fall distribuerade med ca 20 års mellanrum.

FRÅGELISTA LUF 197 VS LUF 248

År 1996 skickade arkivet också ut en frågelist som berörde musiklyssnande. Listan som titulerades *Bruket av musik* (LUF 197) formulerade frågor som behandlade musikens betydelse i de flesta sammanhang, även estetiska attityder. Den skickades ut till de fasta meddelarna och producerade 89 svar, således i nivå med den nya listans sammanlagda antal svar. Avsikten med att sammanställa en ny frågelist om ett motsvarande ämne kan bedömas utifrån de senaste 20 årens utveckling av den digitala tekniken, som nu erbjuder allmänheten ett mer flexibelt musiklyssnade.

Frågelistan LUF 248 i sin tur koncentrerade sig huvudsakligen på musiklyssnande och konsumtionsrelaterade användningsområden omkring musik. Likt den tidigare listan ställde den även frågor om musikens tillämpning i mer sedvanlig bemärkelse, som musiken och dansens relevans under festligheter och högtider. Dock formulerade den inga konkreta frågor om det individuella och praktiska musicerandet eller vilken musik som gillas eller ogillas, vilket var fallet med den tidigare listan, även om svar på sådana frågor ändå inkom som en bonus.¹ Den senaste listan innehöll likväl någon direkt

fråga som tangerar estetiska värderingar, som den angående musikens lämplighet i offentliga rum.

FÖRUTSÄTTNINGAR OCH TRENDER

År 1996 var flera år före den digitala utveckling som utmärker dagens streamingtjänster som Spotify och YouTube, valbara för datorer, mobiltelefoner och plattor. Cd-skivan blev visserligen standard redan i slutet av 1980-talet, men var ändå en fysisk produkt som i viss mån kunde behandlades jämbördigt med vinylskivor, även om den tog mindre plats i bokhyllan. Jag minns själv det tydliga "skiftet" omkring år 1990, helt plötsligt var det svårt att få tag på nyproducerade vinylskivor i handeln.

Samtidens musikkonsumtion intar sannolikt en allt större del av omvärldslyssnandet. Vi utsätts för en mängd musikstimuli, genom internet, i tv-reklam, i butiker etcetera och ofta vare sig vi vill eller inte. Men hur ligger det egentligen till med cd- och vinylskivans status? Vilken relation har dagens musikkonsumenter till dessa måhända snabbt föråldrade medier? Hemma hos oss samlar cd-skivorna mest damm i den för ändamålet anpassade IKEA-hylla jag och min partner köpte för flera år sedan. Bredvid dessa står ungdomsårens vinylskivor i en back av trä ursprungligen designad för äpplen. Vinylskivorna tjänstgör mest som en installation som väcker minnen och är fina att se på, cd-skivorna är ganska tråkiga. En del av mina udda vinylskivor har jag överfört till digitalt format, några av de mer exklusiva sålde jag för många år sedan. I dag är det huvudsakligen Spotify, YouTube och digital radio som gäller i vårt hem, både ny och gammal musik finns ju där. De många musik- och dansprogrammen på tv har dock jag och min partner delvis delade åsikter om. Ingen av oss köper nya skivor längre, varken cd eller vinyl. För tillfället har vi inte ens någon fungerande vinylspelare i lägenheten. I sommarhuset har någon placerat en 1990-tals "stereostack" med skivspelare för både cd och vinyl och som ibland utnyttjas under ferierna, fast denna används mer som en kul grej, som när vi spelar de 1970-tals skivor som också donerats dit. I sommarhuset finns även våra utflugna vuxna barns avlagda bärbara kassettbandspelare/cd-spelare av karaktären "bergsprängare", men dessa används numera uteslutande för den inbyggda analoga radions skull. I de fall vi verkligen lyssnar på cd-skivor hemmavid så är det i bilen, även om mobiltelefonkopplingen och radion används klart oftare där. Annars förefaller just bilen vara en plats för det individuella musiklyssnandet (se Louisedotter 2017:18).

Kulmen avseende den totala försäljningen av sålda cd-skivor, vinyl och kassetter ska både i Sverige och i många andra länder ha infunnit sig omkring sekelskiftet 2000, för att bara ett par år senare börja sjunka drastiskt (Burnett & Wikström 2006: 577). Under senare år tycks paradoxalt nog intresset för vinylskivan ha återvänt. Denna retrotrend antas gälla olika åldersgrupper, relativt oberoende av musiksmak och med en

global ökning av försäljningssiffrorna redan från 2006, samtidigt som försäljningen av cd-skivor minskar (Björklund 2016). Flera artister väljer numera att också släppa sina nya album på vinyl, även om de artister som säljer bäst är de lite äldre, åtminstone avseende de populärmusikaliska genrerna. Trots allt säljer cd-skivan ändå fortsättningsvis långt mer än vinylen i procent räknat och 2015 ska det i Sverige ha sålts 384 000 vinylskivor i jämförelse med 3 342 000 cd-skivor (ibid). Försäljningen av vinylskivor fortsatte sedan att öka under 2016 med en uppgång på 38,7 % jämfört med 2015 medan cd-skivan sjönk 9,4 % inom loppet av samma tidperiod (Palm 2017).

Samtidigt förmodas streamad musik stå för den utan konkurrens största marknadsandelen. Enligt musikbolagens bransch- och rättighetsorganisationen Ifpi Sverige var inte mindre än 83,4 % av landets totala musikförsäljning under 2016 streamad (ibid).

RÖSTER FRÅN SKIVBUTIKEN

En kvinnlig besökare i Bengans skivbutik i Stockholm säger att "Jag växte upp med att lyssna på lp-skivor. Min pappa hade alltid kvar skivspelaren så det har blivit naturligt för mig att lyssna på vinyl" (Björklund 2016). En manlig besökare i samma affär försöker hitta en förklaring till vinylskivans nyvunna popularitet i jämförelse med cd-skivan: "Det är så mycket mer med att hålla i en vinylskiva. Man kan vända på den och läsa

Vinylskivor (LP) respektive cd-skivor hemma hos undertecknad (montage). Foto: Patrik Sandgren, 2018.

texter osv. Den där lilla plastbiten [cd:n] blir aldrig på riktigt ". Carl von Schewen som äger skivbutiken Sound Pollution i Gamla Stan i Stockholm intygar lp-skivans nyvunna popularitet: "– I början trodde jag att det skulle bli en mindre grej [...] men nu släpper i princip varje artist skivor på vinyl" (ibid).

Musikern Mats Nilsson som äger skivbutiken Electric Mud Records i Ängelholm – och som i hög grad specialiserat sig på att handla med begagnade vinylskivor – hyser ingen större kärlek till den digitala och virtuella musikproduktionen. Ändå har han en relativt

stor avdelning i affären med begagnade cd-skivor. I en djupintervju jag gjorde med honom i maj 2019 berättar han att: "det är faktiskt förvånansvärt många som köper cd" (SMS 369). Viken åldersgrupp som är köparna till just cd-skivorna är oklart, annars är affärens kunder mestadels män i åldern 40+. Om cd-skivans fortsatta status menar Mats Nilsson att konsumenterna ändå tycks uppskatta det "fysiska formatet", samtidigt som de ofta äger en cd-spelare sedan tidigare och kanske inte alltid är beredda att investera i en ny vinylspelare (ibid).

AVGRÄNSNING OCH URVAL

Både frågelistorna LUF 197 från 1996 och LUF 248 från 2017 erbjuder möjligheter att formulera och undersöka flera frågeställningar, men begränsningarna i *Upptecknarens* omfång har fått sätta ramar för den här artikeln. Mitt huvudsyfte efter avgränsning är att försöka få en uppfattning om förhållandet till just cd- och vinylskivan.² Ett syfte är också att jämföra svaren från den nya och gamla frågelistan och undersöka om olika

Electric Mud Records i Ängelholm (SMS 369). Foto: Patrik Sandgren, 2019.

svar kan relateras till varierande ålderskategorier. I båda listorna ställs frågan om vilka musikspelare/media som meddelaren använder vid det eventuella musiklyssnandet. Intentionen är även att försöka få grepp om meddelarnas förhållningssätt till streamad musik, exempelvis rörande de musiktjänster som i princip inte existerade år 1996. För att begränsa materialet kvantitativt har jag granskat svar från sammanlagt 60 inlämnade frågelistor: 30 från LUF 197 och 30 från LUF 248 fattade i accessionsordning. Från den

senare listan härrör 15 svar från de fasta meddelarna och 15 svar från webbformuläret. Samtliga svar är från olika personer. Åldersfördelningen inom kategorin fasta meddelare motsvarar i viss mån det förväntade, det vill säga en viss överrepresentation av äldre meddelare, medan motsvarande spridning i webbformuläret är mera jämt fördelad.

- LUF 197: 14 svar har inräknats till ålderskategori 30-65 år, 15 svar till kategori 65+ samt ett svar från en person yngre än 30 år.
- LUF 248 "fasta meddelare": Fem svar har inräknats till kategori 30-65 år och tio svar till kategori 65+.
- LUF 248 "webbformulär": Elva svar har inräknats till kategori 30-65 år; tre svar till kategori 65+ samt ett svar från en person yngre än 30 år.

ÖVERSIKT AV SVAREN

LUF 197 (1996): Utifrån de granskade 30 svaren kan konstateras att elva personer både använder cd och vinyl. Merparten av dessa är i medelåldern och tillhör således kategorin 30-65 år. En 18-årig kvinna som refererar till ett jämsides användande av cd och vinyl menar att för cd:s har hon en egen programmerbar "minianläggning" med radio och bandspelare. Den traditionella "skivspelaren" förefaller förvisso vara föräldrarnas egendom: "I vardagsrummet har vi en gemensam anläggning med ett par uråldriga högtalare som ger ett fantastiskt ljud". En 37-årig kvinna som lyssnar på både cd, kassetter och radio antas emellertid helt ha slutat att använda vinylskivor: "Vi har också 100 LP-skivor på vinden". Tio av meddelarna tolkas varken använda sig av cd eller vinyl, flertalet av dessa är relativt till åren komna, sex av dem är äldre än 75 år; flera använder istället radio eller kassett. En av meddelarna refererar enbart till radio, en 83-årig kvinna som anser sig vara tondöv. En 79-årig man som dansar aktivt i en pensionärsförening verkar inte särdeles intresserad av musik för det enbart passiva lyssnandets skull. Han förfogar heller inte över någon musikspelare värd att nämna och skriver om sitt dansintresse:

När jag var ung och ute och dansade var det ett problem med flickor, som en följd av flykten från landsbygden var dessa i minoritet vid dansbanorna, nu är det tvärtom vid pensionärsdanserna, medellivslängden är ju fem år längre för kvinnorna än för männen så kvinnorna blir ensamma i kanske tio år, för att glömma en trist ensamhet tar de ut och dansar och kommer med ganska beska kommentarer om de karar som slöar framför teven.

Bandspelare/kassett nämns för övrigt i åtskilliga svar oberoende av personens ålder, nog så ofta även radio, ibland TV. Märk att många oberoende av ålder berättar om cd:n utan att beteckna det som en "skiva", det vill säga ordet "skiva" eller "skivspelare" sätts närmast förutsättningslöst i förbindelse med vinyl/grammofon. I de fall endast

vinyl används, och utan att cd alls berörs, är meddelarna 65+ (fem svar). Ett av svaren refererar uteslutande till cd-lyssning, en 52-årig kvinna.

LUF 248 "fasta meddelare" (2017): Fem av svaren refererar till ett någorlunda aktivt användande av både cd och vinyl, formulerat av samma meddelare som överhuvudtaget tycks använda sig av vinyl. Tre av dessa tillhör ålderskategorin 65+. En av dem, en 69-årig kvinna, meddelar att hon "har en samling vinyler och cd som används för sällan" men "gillar cd-spelaren bäst ur återgivningssynpunkt". En 72-årig man redogör detaljerat för sin samling av "3-4000 cd-skivor" som fortfarande tycks användas trots att han utnyttjar streamingtjänsten Spotify. Flera av cd-skivorna ska han tidigare ha ägt som vinyl, vilka han relativt nyligen har avyttrat: "Jag hade en samling av ca 4000 vinylskivor, som jag sålde för ett par år sedan". En 31-årig man berättar att han numera enbart använder sig av streaming:

Jag har dock kvar alla mina gamla CD-skivor, men de ligger uppe på vinden och drömmer sig nog tillbaka till sin forna storhetstid. Ja, Spotify har verkligen revolutionerat mitt musiklyssnande – tänk att för bara 49 kronor i månaden kunna lyssna i princip obegränsat på vilken musik man vill!

Elva av svaren refererar till ett mer eller mindre utnyttjande av cd-skivan, fyra av dem även i bilen, åtta av dessa meddelare är 65+. I tre av alla svar tolkas meddelaren varken använda cd eller vinyl: ovan nämnda 31-åring, en 60-årig man som lagt in sin musiksamling i datorn och nu använder Spotify samt en 85-årig kvinna som endast tycks använda sig av radio och TV, även om hon tidigare haft "grammofon". Anmärkningsvärt är måhända att sju av svaren refererar till ett tämligen flitigt användande av kassetter, fem av dessa svar härrör från ålderskategorin 65+. Samtidigt meddelar fyra ur denna åldersgrupp att de använder streamingtjänster eller motsvarande, två av dem är de samma som använder kassetter. De flesta av meddelarna nämner annars radion som en resurs för sitt musiklyssnande, relativt oberoende av deras ålder. Komplexiteten i de studerade svaren från de fasta meddelarna i LUF 248 uppfattas som något större än de som granskats i LUF 197.

LUF 248 "webbformulär" (2017): Fyra av svaren refererar till ett tydligt användande av både cd och vinyl, samma personer som också tycks använda sig av vinyl på ett aktivt sätt (jfr "fasta meddelare"). En av dessa, en 59-årig man som även betecknar sig som musiker, redogör för ett stort antal tillgängliga musikspelare han förfogar över. Han ger även uttryck åt ett bestämt värdeomdöme: "Tycker bäst om vinyl, men lyssnar mest på mp3". En 18-årig kvinna upplyser om att hon förfogar över många olika musikspelare, men knappast för vinyl och ger intryck av inte längre bry sig om cd-skivor. Hon säger sig ha tillgång till "radio, mp3-spelare, datorer, mobiler och bärbara skivspelare" och beskriver situationen: "Nu kan man hitta låtarna på nästan alla plattformar gratis jämfört med innan, när CD skivor var den enda tillgången". En 38-årig kvinna som anser

sig vara synnerligen musikaliskt intresserad, och även sjunger aktivt i kör, använder både cd, vinyl, Spotify och YouTube. Hon menar att "skivor" är bra av två anledningar:

Gillar att köpa skivor eftersom det 1. följer med booklets och annat roligt och eftersom jag 2. faktiskt har kvar skivan när jag väl köpt den, den kan inte försvinna ur en streamingtjänsts repertoar eller så.

Utöver dessa svar existerar ytterligare några där meddelarna tycks sakna vinylen eller cd:n, trots att de ger ett bestämt intryck av att inte längre använda dessa medier. En 52-årig man meddelar sålunda att han innehar ett par "läskbackar" med lp-skivor jämte ett hundratal cd-skivor, men att han nu helt har övergått till musikrelaterade streaming- och köptjänster på internet. Han framstår ändå som kluven: "Att man idag kan göra spellistor från Spotify och Itunes är fantastiskt [...] känner väl att jag kan sakna att lära känna en hel lp/cd och därigenom komma att gilla låtar som inte fastnar direkt". En 73 årig kvinna som uppskattade populärmusik när hon var yngre men idag gillar att lyssna på klassisk musik förmodas också sakna det förgångna. Hon meddelar att hon visserligen har en man som förfogar över ett "digitalt lager" som även hon kan ta del av, men berättar lite melankoliskt att: "Min egen radio och grammofon är sen länge borta". Hon uttrycker sig följande om nutiden:

Någon brist på tillgänglig musik finns inte. Det behövs ingen illegal nedladdning. Däremot saknas numera musikaffärer där man kan köpa skivor/motsv.

Åtminstone sammanlagt sex av svaren från webbformulärets meddelare tolkas lyssna på cd-skivor på något sätt, ett par av dem även i bilen. Samtidigt påvisar inte svaren från webben någon särskilt tydlig skillnad gällande åldersfördelningen avseende vilka som använder sig av vad rent specifikt. Följaktligen svarar exempelvis fem ur ålderskategorin 65+ att de använder streamingtjänster eller motsvarande (inberäknat internetradio) och sammanlagt nio av femton svarar att de använder Spotify. Komplexiteten avseende svaren är i flera avseenden relativt stor, många har tillgång till olika uppspelningstekniker även om det långt ifrån är säkert att samtliga utnyttjas.

SAMMANFATTNING AV FRÅGELISTSVAREN

Cd- och vinylskivan användes parallellt omkring år 1996, också av samma meddelare. Cd:n användes i högre grad av de något yngre, det vill säga de i yrkesaktiv ålder. Flera av de äldre använde istället kassetten eller radion, alternativt enbart vinyl. Resultat är förväntat, att yrkesaktiva grupper uppdaterar till nyare teknologier/medier är inget anmärkningsvärt även om exempelvis ekonomiska förutsättningar kan inverka på efterfrågan på ny teknik.

Omkring år 2017 förefaller det inte ha skett några större förändringar avseende de fasta meddelarnas relation till nymodigheter. Flera av de äldre förmodas således vara

bekväma med cd, även om några anammat streamingtjänster. Vinylskivan används i ganska liten omfattning rent generellt, medan kassetten mest brukas av de äldre. Något mer i framkant ter sig svaren från webblistan, vilka återspeglar en mer heterogen åldersgrupp. Cd-skivans status är uppenbarligen något svagare här. Intresset för streaming är något starkare, faktiskt även bland de äldre. Med anledning av resultaten som redovisas är håller jag för sannolikt att de som svarar på webbaserade frågelistor samtidigt är positiva till nya trender överlag, oberoende av vilken åldersgrupp de tillhör. En liten tendens att värdesätta vinyl förekommer i webbsvaren, även om det inte är övertydligt.

EFTERORD

Utifrån sammanlagt 60 frågelistsvar går det inte att dra alltför radikala slutsatser, även om meddelarnas berättelser i sig är nog så fängslande. Radion nämns frekvent i svaren från bägge grupperna och i båda listorna, och jag reflekterar över att detta medium fortsättningsvis framstår som en primär källa för musiklyssnandet.³ Samtidigt är det motiverat att resonera vidare kring nymodigheters intåg och eventuella motrörelser. Det är lätt att avfärda äldre teknik som förlegad, samtidigt som befintliga trender pekar på det rakt motsatta. I detta avseende förefaller inte enbart de härskande marknadskrafterna bestämma. Flera faktorer kan således in gällande hur musik avlyssnas och vilka lagringsmedium som används. Detta kan anstå såväl olika förutsättningar, intressen och värderingar som skillnader i tycke och smak.

Att använda frågelistor är en metod som kan återge människors vardagliga erfarenheter och funderingar, ett rationellt tillvägagångsätt som också kan utföras i kombination med andra undersökningsmetoder, exempelvis intervjuer.

NOTER

1. År 2009 skickade Folkklivarkivet ut en frågelista om det personliga och praktiska förhållningssättet till körsång. Listan utformades i dialog med avdelningen för musikvetenskap vid Lunds universitet (LUF 228).
2. Lp-, ep- och singelskivor av vinyl för 33 respektive 45 varv. Vinylskivorna ersatte stenkakorna under 1950-talet och var bredvid kassetterna standard åren före cd-skivans övertagande omkring 1990. Vinylskivan har under tiden överlevt som teknik, bland annat genom diskjockeys och samlare. Kassettbanden å andra sidan hade sin storhetstid under 1990-talet. För ca 10 år sedan avstannade nyproduktionen av kassettbandspelare för den allmänna marknaden, även om det fortfarande tillverkas band. På senare tid har det dock börja dyka upp moderna usb-kassettdäck med retroutseende, huvudsakligen ämnade för digitalisering av gamla band.
3. Radiolyssnandet i hela Norden är stort. År 2016 ska sju av tio lyssnat på radio varje dag, inberäknat både konventionell radio och internetradio, och i Sverige står Sveriges Radio för hela 77 % av marknadsandelarna (Harrie 2016). På Sveriges Radio hemsida anges att år 2013 ska kanal P4 utan konkurrens var den mest populära med 3,2 miljoner lyssnare. Förvisso sänds det mer än enbart musik på radion, en hel del annan information förekommer definitivt.

REFERENSER

Arkiv

Folklivsarkivet i Lund: LUF 197 (M 22351-M 22390), LUF 248 (fasta meddelare A-H & webbformulär 1-15), Skånes musiksamlingar (SMS) 369.

Internet

Björklund, Andreas: Allt fler köper vinylskivor (SVT). [<http://www.svt.se/nyheter/inrikes/allt-fler-koper-vinylskivor>].

Nordicom, Eva Harrie: Radiolyssnandet i Norden 2016 ([<http://nordicom.gu.se/sv/aktuellt/nyheter/radiolyssnandet-i-norden-2016>]).

Palm, Johanna: Vinylförsäljningen fortsätter öka (SVT). ([<http://www.svt.se/kultur/vinylforsaljningen-fortsatter-oka>]).

Så mäts lyssnandet (SR). [<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=3113&artikel=5546111>].

Litteratur

Burnett, Robert & Wikström, Patrik 2006: *Music Production in Times of Monopoly: The example of Sweden*. *Popular Music and Society* 29 (5).

Louisedotter, Gabi 2017: *Frågelistverksamheten vid Folklivsarkivet 2016-2017*. *Upptecknaren 2017*. Lund: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar.

När läkemedel slutar att fungera – reflektioner kring frågelistan ”Om antibiotikan slutar fungera”

Kristofer Hansson

INLEDNING

Senast som jag fick antibiotika var det pre- och peroperativt profylaktiskt i samband med att jag fick ny knäled i juni 2016. Både dropp och tabletter.

Det här är en vanlig erfarenhet för många, att tilldelas antibiotika i förebyggande syfte vid operation. Kvinnan som här svarar är 71 år. Regelbundet genomförs denna typ av rutinoperationer på våra sjukhus där nya knäleder eller höftleder opereras in och gör vardagen för den opererade mer dräglig. Den vardagliga smärtan och funktionsnedsättningen kan försvinna och det blir möjligt att återgå till ett liv mer likt det som fanns innan problemen kom smygande. Tack vare antibiotikan kan riskerna med operationen minimeras och den som står i färd med att genomföra ingreppet kan fokusera på att tillfriskna. Men vad skulle hända om antibiotikan slutade verka? Om det inte fanns möjlighet att ge detta läkemedel i förebyggande syfte? Skulle det fortfarande vara lika självklart att genomföra denna typ av rutinoperationer?

I frågelistan ”Om antibiotikan slutar fungera” lyfts problematiken för att undersöka vilken betydelse detta läkemedel har i människors vardag och i deras föreställningsvärld. Anledningen till att detta är en central frågelista är att bakteriers resistens mot de former av antibiotika vi har idag har kommit att växa. Att bakterier blir resistenta mot antibiotika är en naturlig process där bakterierna är effektiva på att anpassa sig till och överleva i de miljöer de befinner sig i. Det är inget den medicinska vetenskapen kan göra något åt. Problemet är att ingen helt ny antibiotika har tagits fram sedan 1987, utan enbart varianter av redan upptäckta substanser (WHO 2014). Detta har gjort att problemet med de resistenta bakterierna succesivt har ökat. Bakteriers resistens mot antibiotika har helt enkelt kommit att bli ett växande hot mot vår hälsa och mot den moderna hälso- och sjukvårdens organisering. Ett hot mot de rutinmässiga knäledsoperationerna om man så vill.

Idag satsas stora resurser på att hitta nya sätt att behandla de farliga bakterierna och att ta fram nya läkemedel. Samtidigt försvinner inte det grundläggande problemet, nämligen att bakterier anpassar sig. Det är därför ytterst angeläget att också bedriva

andra typer av studier för att bättre förstå hur vi människor förhåller oss till detta, nästan, magiska läkemedel som genom 1900-talet gett oss så stora medicinska framsteg (jmf. Brenthel & Hansson 2017). Genom att närmare studera den nämnda frågelistan kommer jag i denna text undersöka vilka teman som relateras till antibiotikan som ett läkemedel. Vilken roll spelar det när en ny knäled opereras in, när borrelia slår till eller när lunginflammationen biter sig fast i kroppen? En central utgångspunkt är att bättre förstå allmänhetens föreställningar och förståelse för detta hot.

FRÅGELISTAN

Frågelistan "Om antibiotikan slutar fungera" skickades ut under 2017 av Folklivsarkivet vid Lunds universitet.¹ Med hjälp av öppna frågor önskades fria och mer resonerande skriftliga svar från de fasta meddelarna, alltså de meddelare som får alla de frågelistor som Folklivsarkivet skickar ut. Frågelistan publicerades också på internet och var på detta sätt öppen för alla och möjlig att besvara via ett digitalt formulär. Det inkom 102 svar och av dessa var 51 från de fasta meddelarna och 51 från de som besvarade frågelistan via internet. Det är känt sedan tidigare att de fasta meddelarna består av procentuellt fler äldre och det är också svarare som är vana att skriva och formulera sig. Det var därför positivt att de som svarade via internet var yngre och därmed kunde generera ett mer åldersmässigt jämnt material. Svaren från internet var många gånger något kortare än svaren från de fasta meddelarna, vilket skulle kunna förklaras med att de senare har en större vana att skriva och besvara frågelistor. Det kan också tänkas att formulär på internet manar till kortare svar. Avslutningsvis var det också en relativt jämn fördelning av kvinnor och män som svarade.

Vilka är då de specifika frågorna? Frågelistan består av ett antal olika teman som här kort ska beskrivas. Den första delen tog fasta på svararens relation till antibiotika, både i relation till de egna erfarenheterna och i relation till erfarenheter inom sjukvården. Därefter fokuserades vetenskapen och vilken tro svararna hade på att forskning skulle lösa de annalkande problemen. Avslutningsvis behandlades djurhållning och antibiotika samt vilken tillit det fanns till politiken att lösa de problem som idag finns.² I denna text kommer främst svaren från temat "Du och antibiotikan" att presenteras eftersom det är här erfarenheter av antibiotika som läkemedel framkommer. De specifika frågor som ställdes under detta tema var: "Gjorde antibiotikan så att du blev frisk när du senast använde någon form av antibiotika? Om inte, vad hände? Har du någonsin ätit antibiotika som inte förskrivits av läkare? Var fick du i så fall den ifrån? Har du avbrutit eller på egen hand ändrat på en antibiotikakur för att må bättre?" Svaren på dessa frågor spänner över stor vidd och har i analysen kategoriserats in i tre olika typer av svar. Dessa kommer presenteras här nedan för att ge en inblick i de spännande svar som frågelistan innehåller.

DET MEDICINSKA FÖREMÅLET

Inom etnologi har föremålet varit centralt och i tidigare texter har jag utvecklat ett teoretiskt perspektiv som jag kallar det medicinska föremålet (se Hansson 2007, Fioretos m.fl. 2013). Etnologi intresserar sig inte enbart för läkemedlets verksamma substans, utan analysen kan också ta fasta på förpackningens betydelse, vilka förväntningar som finns på läkemedlet, vilken funktion det har att skapa en relation mellan medicinen och den egna vardagen med en sjukdom och så vidare. Det är ett perspektiv som till och med kan intressera sig för de substanser som utgör sig för att vara läkemedel men i praktiken är falska och därmed overksamma (Lundin & Rui 2019). Ett viktigt teoretiskt perspektiv i denna forskning är att studera människors erfarenheter av läkemedel som delvis något annat än den medicinska kunskapen, men samtidigt påverkat av denna kunskap (jmf. Kleinman 1988, Fioretos m.fl. 2013). Erfarenheter kan bygga på individens erfarenheter av att vara sjuk, på mer folkliga föreställningar om hur sjukdomar uppstår eller bot genereras, men samtidigt vara influerat av de senaste medicinska råden. Inte minst möter vi dessa råd dagligen i olika nyhetsinslag i tidningar, TV och sociala medier. Utgångspunkten för den här artikeln är därför att människor har olika förhållningssätt till läkemedlet antibiotika och att detta förhållningssätt tar sig uttryck i olika sätt att skriva om läkemedlet och hur det har använts av individen. En del av dessa erfarenheter kommer från folkliga föreställningar om antibiotika, medan andra är starkt influerade av ett medicinskt språkbruk.

LÄKEMEDLETS LÄKANDE KRAFTER

I de flesta sammanhang anses läkemedel ha läkande krafter. Dessa krafter kan vara så pass starka att även medicin som saknar verksamma substans kan ha en positiv inverkan på individen. Man pratar då om läkemedlets placeboeffekt (jmf. Moerman 2002). Antibiotikans faktiska läkande krafter har förmodligen varit en av orsakerna till att vi idag har en sådan stark tro på vad mediciner i stort kan uträtta. Också i de svar som samlats in genom frågelistan berättas det om antibiotikans läkande krafter och hur det många gånger varit en räddning i den enskilda människans liv.

Svaren kan vara ganska anspråkslösa med samtidigt dölja en stor tilltro till läkemedlet. Så här skriver en kvinna som är i 48-års åldern: "Antibiotikan gjorde mig frisk". Här blir detta medicinska föremål inte bara något vardagligt utan också något som förvandlar kroppen från sjukt till friskt. Det är som kvinnan skriver, läkemedlet "gjorde" något. På ett liknande sätt svarar en kvinna som är 71 år: "Ja, jag blev frisk". Detta är en kort och koncis mening som också återfinns i andra svar. En man som är i 55-års åldern ger ett något mer utvecklat svar: "Fått borrelia två gånger under de senaste åren, och det tycktes fungera med antibiotika. Tog inte helt ut bägge gånger, därför min mage har lite svårt att ta antibiotika – men det jag tog gav effekt och jag blev av med symtomen".³ Antibiotikans botande verkan fungerar och gör människan frisk.

Vad som är intressant med det sista svaret är att den läkande kraften liknas vid en effekt. Det är ett språkbruk som också används av läkare så väl som inom den medicinska forskningen (jmf. Kleinman 1988). Det är bara de läkemedel som på vetenskaplig grund – genom så kallad evidens – har kunnat påvisa en faktisk effekt på människan, som också får medicinens godkännande och får användas. Samtidigt är det ett språkbruk som förstärks genom att det används i en mängd andra sammanhang i vår vardag. Så pratar vi om att politiska beslut kan ha effekter, att en ny organisationsmetod kan ha en effekt på en arbetsplats eller att en ny motor i en bil ger en annan effekt. Ordet blir en metafor som synliggör hur antibiotikan betraktas som en kraft som kan förändra ett sjukligt tillstånd till ett annat och mer friskt tillstånd (jmf. Lakoff & Johnson 1980). Det medicinska språkbruket, som här påverkar svararnas sätt att skriva om antibiotikan, är på detta sätt inte värderingsfritt, utan kan påverkas av hur en viss kultur laddar metaforer med starka värden. I det här fallet handlar ett sådant värde om att symptomen försvinner från kroppen. Det är också dessa värden som vävs in i mer existentiella funderingar för vad den läkande kraften är kapabel till, vilket jag ska presentera i nästa stycke.

EXISTENTIELLT

Svårare sjukdomar har förmodligen i alla historiska tider skapat existentiella känslor hos människan då de sammankopplas med lidande och död. Genom sjukdomar blir det ändliga livet mer konkret, både för den som drabbas och den som är anhörig (jmf. Kleinman 1988). När vi nås av nyheten att någon gått bort av plötslig sjukdom väcks också frågor om livets bräcklighet. Att kunna gäcka och undslippa döden genom läkemedlets krafter är av denna anledning lockande, men skapar samtidigt känslor och funderingar om livets bräcklighet. I många av svaren kommer detta fram och svararna mins de tillfällen i livet där läkemedlet kom att framstå som en viktig räddning.

En man i 29-års åldern reflekterar över de läkande krafter han genom sitt liv har antibiotikan att tacka för: "Antibiotikan kan mycket väl ha räddat mitt liv eftersom jag hade över tio lunginflammationer när jag var liten". Här är det inte bara en läkande kraft utan också ett medicinskt föremål som räddat livet på mannen när denna var liten. Antibiotikan förstås i relation till vad mannen genomgått under sin uppväxt där lunginflammationerna har avlöst varandra. På detta sätt har läkemedlet också vävts in i mannens egen livshistoria och blivit ett medicinskt föremål han förstår delar av sin uppväxt genom.

För den som är ännu äldre kan livet berättas utifrån de sjukdomar man haft och den bot man fått genom antibiotikan. En kvinna som är 88 år svarar på frågan utifrån de sjukdomar och operationer hon genomgått och till vilken stor hjälp antibiotikan varit: "Jag har under mitt långa liv drabbats av många allvarliga sjukdomar. När jag haft

flera lunginflammationer, urinvägsinfektioner, opererat bort mjälten, flera höft- och knäoperationer har jag fått antibiotika som hjälp”. Här betraktas de existentiella frågorna utifrån de allvarliga tillstånd hon genomgått och där utgången hade kunnat vara en annan om läkemedlet inte funnits. Men det handlar också om de rutinoperationer som kvinnan som citerades inledningsvis av artikeln lyfte fram, nämligen antibiotikans hjälp vid vad som idag betraktas som operationer som görs för att förbättra individens funktionsförmåga.

Vad som också är intressant i detta senaste svar är att antibiotikan inte nödvändigtvis behöver skrivas fram som en effekt, utan kan också skrivas fram som en hjälp. Möjligen är detta ett språkbruk som är mer folkligt än medicinskt, jag överlåter till läsaren att avgöra. Men oavsett är det oftast så att det är människor som betraktas som hjälpsamma, och inte nödvändigtvis föremål. Här i detta svar blir dock det medicinska föremålet hjälpsamt. Det kan tänkas att ordet därmed också förstärker de existentiella dimensionerna som här diskuteras, genom att ordet får oss att se läkemedlet som något som står i vår tjänst. Kan det vara så att kvinnan uppfattar läkemedlet likt en vän som följer med under livets svåra prövningar och ger den hjälp som behövs för att man ska klara sig? Frågan ska inte besvaras, men ordet hjälp tydliggör ytterligare vår syn på antibiotikan.

ATT OROA SIG

Avslutningsvis ska ett tredje och sista tema lyftas fram mycket kort. Nära sammankopplat med de existentiella perspektiven finns också oron, den kan sägas höra till funderingarna om det ändliga livet. Att fundera på och reflektera över livets ändlighet föder också tankar och känslor som för en del upplevs som bekymmersamma. Individerna kan börja fundera över hur livet ska utvecklas om inte antibiotikan funnits, men det kan också handla om funderingar som rör den närstående familjen. Härigenom blir det en känsla som konkret kan relatera till de medicinska föremålen och till antibiotikan. Så här skriver en kvinna som är 87 år och upplever en oro över att de resistenta bakterierna ökar: ”Jag är livrädd att jag ska bli resistent mot antibiotika eftersom jag varit mycket sjuk bland annat under mina lunginflammationer.” Här tar sig de existentiella känslorna i form av att kvinnan är ”livrädd”. Inte minst är hon ängslig för att hon själv ska bli resistent. Denna starka oro bygger på de tidigare sjukdomar hon genomgått. Samtidigt är detta också ett exempel på hur en folklig föreställning letar sig in i förståelsen av ett medicinskt fenomen, när kvinnan skriver att det är hon själv som ska bli resistent mot antibiotikan och inte bakterierna.

Antibiotikans läkande krafter måste på detta sätt förstås i relation till de andra erfarenheter och känslor individen kan tänkas ha och de kulturella föreställningar som finns kring den egna kroppens hälsa och sjukdomars möjliga boteprocesser. I detta

exempel handlar det om att livet betraktas som bräckligt och att det är de läkande krafter som medicinen besitter som upplevs vara den enda räddningen. På ett sätt kan vi tänka oss att detta gör det medicinska föremålet än kraftfullare, både i ett medicinskt språkbruk men framför allt i ett folkligt.

AVSLUTNING

I denna artikel har jag velat lyfta fram några centrala teman som framkommit i frågelistan "Om antibiotikan slutar fungera" och vad dessa svar kan säga om hur vi i vår samtid betraktar och reflekterar över antibiotika och resistent bakterier. Tre olika, men sammanvävda, teman har lyfts fram, nämligen läkemedlets krafter, de existentiella dimensionerna samt den oro en individ kan känna över hotet att antibiotikan riskerar att bli verkningslös på grund av de resistent bakteriernas tillväxt. Alla tre teman är centrala för en bättre förståelse vilken roll detta medicinska föremål har i vår samtid och på vilka sätt individen kan förhålla sig till hotet om en verkningslös antibiotika. För det är inte längre enbart ett läkemedel som vi har, och kan ha, utan en blind tro på att det ska lösa många av de sjukdomar vi människor får. På grund av utvecklingen av resistent bakterier finns idag också en mängd andra – och kanske mer folkliga – föreställningar som skapar andra sätt att relatera till antibiotikan. Det är centralt att fortsätta att studera dessa föreställningar för att vi på ett bättre sätt ska kunna agera inom till exempel hälso- och sjukvården för att bromsa utvecklingen av en ökande förekomst av resistent bakterier. I detta sammanhang har frågelistan en viktig funktion att fylla då den kan synliggöra de många, och ibland också olika, sätt att resonera kring ett fenomen i samtiden. Det är genom denna typ av kunskap som det också finns möjligheter att på sikt förändra samhället. Inte minst finns det en risk att hotet mot antibiotikan upplevs som så skrämmande att vi blir handlingsförlamade och inte agerar för att bromsa utvecklingen, när vi snarare måste börja agera mer proaktivt.

NOTER

1. Studien som frågelistan ingår i var finansierad av Crafoordska stiftelsen. Även Erik Philip-Sörensens stiftelse och Pufendorf institutet har bidragit med forskningsmedel. Ett stort tack för stödet och möjligheterna att bedriva denna forskning! Jag vill också tacka Gabi Louisedotter vid Folkliksarkivet vid Lunds universitet för kunnig hjälp att utforma frågelistan. Studien är godkänd av etikprövningsnämnden (Dnr 2017/744).
2. Temana var: Du och antibiotikan, Antibiotika och vård i framtiden, Bakterier och kroppen, Antibiotika och vetenskapen, Djurhållning och antibiotika, Sociala relationer samt Antibiotika och politiken.
3. Det är viktigt att komma ihåg att ta hela antibiotikakuren som läkaren förskriver. Genom att avbryta en kur riskerar individen att samtidigt skapa en gynnsam miljö för bakterierna, som kan utvecklas och bli resistent. Detta är inte bara en risk för individen, utan de resistent bakterierna kan föras över till andra individer.

REFERENSER

Brenthel, Adam & Hansson, Kristofer (2017). Den postantibiotiska eran: Kulturella perspektiv på antibiotikaresistens. *Working Papers in Medical Humanities*, 3(1). <https://journals.lub.lu.se/medhum/article/view/18068/16360> (2019-10-07).

Fioretos, Ingrid, Hansson, Kristofer & Nilsson, Gabriella (2013). *Vårdmöten: kulturanalytiska perspektiv på möten inom vården*. Lunds: Studentlitteratur.

Hansson, Kristofer (2007). *I ett andetag: en kulturanalys av astma som begränsning och möjlighet*. Stockholm: Critical Ethnography Press.

Kleinman, Arthur (1988). *The illness narratives: suffering, healing, and the human condition*. New York: Basic Books.

Lakoff, George & Johnson, Mark (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: Univ. of Chicago Press.

Lundin, Susanne & Liu, Rui (2019). "Where and how do you buy medicines?" A pilot survey of consumption strategies among the public in Sweden. *Journal of Public Health*, 23 July 2019.

Moerman, Daniel E. (2002). *Meaning, medicine and the "Placebo effect"*. New York: Cambridge University Press.

WHO 2014. *Antimicrobial Resistance: Global report on surveillance*. France: WHO.
http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/112642/1/9789241564748_eng.pdf (2019-10-07).

I andra hand – en frågelista om alternativa handelsplatser

Cecilia Fredriksson

BLAND BISTÅNDSBUTIKER, ÅTERBRUK OCH BEGAGNAT

Att handla begagnat har blivit ett allt vanligare sätt att konsumera. Förändrade konsumtionsmönster ställer nya krav på handelns relationer till det omgivande samhället och nya former för handel flätas samman med historiska fenomen som återbruk och välgörenhet. Intresset bland svenska konsumenter för att både skänka och handla secondhand ökar i takt med miljöengagemang och konsumtionskritik. Men att återanvända är knappast ett nytt fenomen, snarare är återbruk en djupt kulturellt och socialt rotad praktik (Thompson 1979, Sherry 1990, Gregson & Crewe 2003, Palmesköld 2013). Idag har begagnathandeln specifika betydelser som kan kopplas till nya konsumtionsmönster, hållbarhetsfrågor och förändrade relationer mellan handlare och konsument (Aslan & Fredriksson 2017). Loppmarknader, secondhand och biståndsbutiker har blivit populära handelsplatser för både rationell behovskonsumtion och upplevelseshopping (Appelgren & Bohlin 2015, Larsen 2015).

Det finns också en efterfrågan på ett lokalt unikt utbud som skiljer sig från kedjebutikernas globala sortiment. Här uppstår nätverk av aktörer, marknader och tjänster som på olika sätt hanterar överflödet av uttjänta eller bortsorterade produkter. Vad innebär den här utvecklingen för samtida konsumtionskultur? Hur samspelar olika föreställningar kring överflöd och återbruk med vardagens alla beslut kring vad som ska sparas eller slängas (jfr Czarniawska & Löfgren 2012)? Hur ser relationen mellan att shoppa och skänka ut?

För att nå fördjupad kunskap om dessa frågor designades frågelistan "I andra hand" 2018 som en del av forskningsprogrammet "Retail Destination" vid Centrum för handelsforskning på Lunds universitet (Fredriksson 2019a). Frågelistan, som hade formen av en webbenkät och resulterade i 67 svar, fokuserar alternativa handelsplatser och deras betydelse som samtidsfenomen. Samtidigt gjorde Centrum för handelsforskning en konsumentundersökning av 800 svenskar mellan 20-75 år i ett representativt urval via en webbpanel 2018.¹ Resultaten från panelen visade att det vanligaste sättet att handla secondhand var i en fysisk secondhandbutik, vilket 29% uppgav att de gjorde. Detta betyder att 2 miljoner svenskar handlat i en fysisk secondhandbutik någon gång under de senaste 12 månaderna. Undersökning visade

också att kvinnor handlar i högre utsträckning än män på både loppmarknad (30% mot 19%) och i fysisk secondhandbutik (36% mot 22%). Kvinnorna hade dessutom i högre grad än männen försökt undvika handelsplatser, i allmänhet i syfte att hålla nere sin konsumtion. Resultaten visar att det finns skillnader i secondhandkonsumtion i förhållande till inkomstnivå. Personer med lägre inkomst (under 300.000/år) handlar oftare på secondhand i jämförelse med höginkomsttagare. Personer med lägre inkomst uppger också i högre utsträckning att de, inte oväntat, försöker hålla ner konsumtionen. Att begränsa sin konsumtion kan alltså vara ett viktigt motiv för att handla begagnat. Men ett sådant motiv kan ha flera olika bakgrundsfaktorer. Jag har i tidigare forskning visat hur olika former av "köpstopp" och "prylbantning" har blivit tongivande trender under senare år (Fredriksson 2016a, 2016b, 2016c, 2018). Samtidigt har inkomstklyftorna ökat och med det ett minskat konsumtionsutrymme. Å andra sidan har delar av secondhandmarknaden blivit en exklusiv livsstilsmarkör med stigande priser.

Frågelistan "I andra hand" är alltså kopplad till det tvärvetenskapliga forskningsprogrammet "Retail Destination" som bedrevs vid Centrum för handelsforskning 2016-2018. I forskningsprogrammet intresserade vi oss för relationen mellan handel och plats genom att i olika delstudier fokusera teman som etableringsfrågor, logistik, stadsutveckling, butiksformat, förändrade konsumtionsmönster och digitalisering. Vi ville undersöka vilka resurser som mobiliseras i tid och rum för att skapa attraktiva handelsplatser, och vi ville belysa hur olika aktörer och samhällliga processer kunde kopplas till olika konsumtionsmiljöer. Hur går det egentligen till när handel "tar plats"? Vilken slags handel växer fram i vissa miljöer och hur skiljer sig dessa handelsmiljöer från varandra? Vad händer när regioner, städer och stadskärnor omvandlas till attraktiva destinationer för handel? Andra viktiga områden för forskargruppen var att undersöka butikens rumslighet i förhållande till digitalisering, nya butiksformat och dess konsekvenser för handlare och konsumenter.

BEGAGNATMARKNADEN SOM DESTINATION OCH KREATIVT ALTERNATIV

Begagnatmarknaden har i vissa sammanhang utvecklats till en attraktiv destination. Många secondhandbutiker är placerade utanför själva stadskärnan där det finns större och billigare lokaler. Då verksamheten bygger på möjligheten att ta emot gåvor blir det viktigt att vara tillgänglig för bilburna besökare. Närheten till kollektivtrafik är också avgörande för val av etablering. I vissa städer finns både mindre butiker i stadskärnan och större butiker i ytterområdena.

Secondhandbutiken kan vara en viktig destination för upplevelser, inspiration och lärande. För den som söker en mer upplevelseorienterad konsumtion blir

Akvarell av Cecilia Fredriksson

begagnatmarknaden med sina unika erbjudanden en attraktiv destination. Men den ofta röriga och oförutsägbara marknaden kräver en speciell organisation. Det handlar om att skapa ordning och göra destinationen och butikens erbjudanden överblickbara. Flera secondhand- och bilståndsbutiker genomgår för närvarande ett slags reningsbad och organiserar sitt utbud på ett sätt som alltmer kommit att likna de traditionella butikernas. Här blir butiken en resurs för kreativt skapande och återvinning, en praktik som allt oftare också marknadsförs i sociala medier. Att ha servering är också ett allt vanligare inslag.

I de inkomna svaren på frågelistan beskrivs secondhandbutiken som en annorlunda destination och ett kreativt alternativ till den traditionella handeln. Att få något att "kännas nytt" tar tid och kräver eftertanke. Många gånger verkar själva sökandet vara roligare än att faktiskt hitta något. Här blir destinationen en spännande arena för de

samlare som oftast vet vad de letar efter (jfr Ottoson 2008). För flera av konsumenterna är kvalitet och "respekt för gediget hantverk" ett viktigt motiv, men här krävs kunskap för att kunna välja ut och bedöma vilka varor som håller hög kvalitet.

MELLAN GÅVOEKONOMI OCH MARKNADSEKONOMI

Frågelistsvaren visar hur begagnatmarknaden organiseras och iscensätts som alternativ handelsplats i skärningspunkten mellan gåvoekonomi och marknadsekonomi (jfr Mauss 1972).² Marknaden för återbruk bygger på ett ständigt flöde av varor som cirkulerar mellan olika sammanhang och laddas med nya betydelser och nytt värde. Många skänker sina utsorterade ting till olika biståndsorganisationer, men är osäkra på var sakerna egentligen tar vägen. En kvinna berättar att hon "står och tvekar" framför containrarna varje gång efter "Röda Korsets skandal" och en annan kvinna berättar att hon aldrig lämnar i insamlingscontainrar eftersom hon "inte litar på att kläderna kommer fram i gott skick". Vid valet av organisation att skänka till menar flera att "en välfungerande butik" har stor betydelse. För biståndsbutiken är strömmen av inkommande gåvor en avgörande förutsättning.

Trots samtidens fokus på frågor kring miljö och hållbarhet ökar inte handeln med begagnat. Däremot ökade konsumtionen i Sverige med drygt 16 procent mellan åren 2010 och 2017. Året därpå, 2018, konstaterade Centrum för Konsumtionsvetenskap vid Göteborgs universitet att vi handlar allt mindre på secondhand (Roos 2018). Vårt frågelistmaterial visar tydligt att fler skulle handla begagnat om varorna "presenterades på ett annat sätt" och om man "kom bort från loppmarknadskänslan som ofta finns i butikerna" (jfr Brembeck 2018). Flera av informanterna återkommer till butikens roll som förmedlare av de begagnade varorna, och att de "skulle köpa mer i andra hand om det fanns fler fräscha butiker". En kvinna menar att hon till och med har svårt för att gå in i butiker "där det luktar gammalt och unket, eller ser stökigt ut". En "oinspirerande hängning" kan också vara ett hinder och flera beskriver den tidskrävande processen som det innebär "att hitta bra saker jämfört med vanliga butiker" som ett avgörande hinder.

OLIKA MOTIV SKAPAR MENING ELLER MOTVILJA

Samtidigt som återbruk ofta beskrivs som något av en folkrörelse finns alltså motstånd och olika hinder för att både besöka secondhandbutiker och för att handla begagnat. Det begagnade kan upplevas som "smutsigt", även av de mer frekventa kunderna. Frågelistmaterialet visar på hur olika strategier för att undkomma smutsen utvecklas till praktiker som handlar om att undvika de mer intima varorna. "Hårda ting" som husgeråd och inredningsdetaljer upplevs ofta som renare än "mjuka ting" som kläder och textilier. Men "smutsen" kan också vara kopplad till själva destinationen, något som innebär att hela butiken upplevs som ofräsch. Ett annat hinder för att handla begagnat

är bristen på tid. Det är svårt att ha bråttom i secondhandbutiken. Att handla begagnat kräver ofta tid och koncentration, ibland en speciell kompetens.

I frågelistmaterialet blir det tydligt hur besöket blir en speciell upplevelse och ett sätt att umgås. Att gå igenom sortimentet är en form av läroprocess med ständiga överraskningar. Begagnatmarknaden som destination beskrivs som något av en "skattkammare" av flera konsumenter, en miljö där man kan bli inspirerad tillsammans med andra. Professionaliseringen av secondhandbutikerna är påtaglig och många menar att de uteslutande handlar begagnat i de butiker som presenterar varorna på ett fräscht och tilltalande sätt. För de som väljer en alternativ handelsplats för att bejaka och möjliggöra en specifik konsumtion framstår det begagnade som mer hållbart, rättvist, personligt, stämningsskapande och äkta i förhållande till nyproducerade varor eller destinationer (jfr Brembeck & Sörum 2017).

Men även om återbruk uppfattas som ett hållbart alternativ till överkonsumtion visar frågelistmaterialet att det både är svårt och tidskrävande att handla begagnat. Och trots den pågående omvandling av många biståndsbutiker till mer traditionella butikskoncept upplever många att det kan vara svårt, eller rent av motbjudande, att handla i andra hand. Secondhandbutiken blir en arena för möten mellan människor med olika villkor och förutsättningar. Olika motiv och värde skapar mening eller motvilja på begagnatmarknaden.

NOTER

1. <https://handel.lu.se/nyheter/centrum-kommenterar-i-andra-hand>
2. För en utvecklad beskrivning och analys se vidare Fredriksson 2019b.

REFERENSER

Otryckta källor

Frågelistsvar "I andra hand", Folklivsarkivet LUF M 27880

Litteratur

Appelgren, Staffan & Bohlin, Anna (2015). "Circulating stuff through second-hand, vintage and retro markets". I: *Special issue Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* 7 (1), sid 1–168.

Aslan, Devrim Umüt & Fredriksson, Cecilia (2017). "Den hållbara handelsstaden: Om konsten att hantera gröna konsumenter". I: Aslan, D & Fredriksson, C (red.). *Handelsstad i förvandling: Stadsliv, konsumtion och digitalisering*. Lund: Lund University/Media Tryck.

Brembeck, Helene (2018). "Kampen mot sunket". I: *Kulturella Perspektiv* 1(2), sid 29-38.

Brembeck, Helene & Sörum, Niklas (2017). "Assembling nostalgia: devices for a ective captation of the re:heritage market". I: *International Journal of Heritage Studies* 23 (6), sid 556–574.

Czarniawska, Barbara & Orvar Löfgren (2012). *Managing overflow in affluent societies*. New York and

Abingdon: Routledge.

Fredriksson, Cecilia (2016a). "Fashion thinking practice. On crafting confessions and the creative consumer". I: Fashion Practice. *The Journal of Design, Creative Process & the Fashion Industry*, 8(1), sid. 149-167.

Fredriksson, Cecilia (2016b). "I modets sparsmakade utkant. Om köpstopp, frivillig enkelhet och kreativ städning". I: de Wit Sandström, Ida och Fredriksson, Cecilia (red.). *A la mode. Mode mellan konst, kultur och kommers*. Göteborg: Makadam.

Fredriksson, Cecilia (2016c). "Med lätt bagage. Om köpstopp, utrensning och hållbar konsumtion." I: *Kulturella Perspektiv*, 25(2), sid. 39-48.

Fredriksson, Cecilia och Anselmsson, Johan (2018a). "I andra hand" *Krönika på Centrum på handelsforsknings hemsida*: <https://handel.lu.se/nyheter/centrum-kommenterar-i-andra-hand>

Fredriksson, Cecilia och Anselmsson, Johan (2018b). "Svart fredag, vit måndag" *Krönika på Centrum för handelsforsknings hemsida*: www.handel.lu.se/nyheter/centrum-kommenterar-svart-fredag-vit-mandag

Fredriksson, Cecilia and Aslan, Devrim Umut (2018). "Secondhand index and the spirit of green vintage fashion". I: Ryding, Daniella, Henninger, C. E. and Blazquez Cano, M. (red). *Vintage luxury fashion: exploring the rise of the secondhand clothing trade*. Cham: Palgrave Macmillan Ltd (Palgrave Advances in Luxury).

Fredriksson, Cecilia (2019a). *Retail Destination*. Forskningsrapport 2019:5 i Handelsrådets rapportserie. <https://www.handel.lu.se/media/handel/2019-5-retail-destination.pdf>

Fredriksson, Cecilia (2019b). "Att handla med hjärtat. Kulturella perspektiv på alternativa handelsplatser" I: Magdalena Petersson McIntyre, Magdalena Johansson, Barbro och Sörum, Niklas (red). *Konsumtionskultur. Innebörder och praktiker*.

Gregson, Nicky, and Crewe, Louise (2003). *Second-hand cultures*. Oxford: Berg.

Larsen, Frederik (2015). *Objects and social actions: on second-hand valuation practices*. Frederiksberg: Copenhagen Business School.

Mauss, Marcel (1972). *Gåvan*. Argos/Palmkrons förlag.

Ottoson, Erik 2008: *Söka sitt. Om möten mellan människor och föremål*. Uppsala: Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala universitet.

Palmköld, Anneli (2013). *Textilt återbruk. Om materiellt och kulturellt slitage*. Möklinta: Gidlunds.

Roos, John Magnus (2018). *Konsumtionsrapporten 2018*. Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap.

Sherry, Jr, John F (1990). "A sociocultural analysis of a midwestern American flea market". I: *Journal of Consumer Research*, 17(1), sid. 13-30.

Thompson, Michael (1979). *Rubbish theory: the creation and destruction of value*. Oxford: Oxford UP.

Projektet ”Tekniklore”

Göran Sjögård

Projektet ”Tekniklore” bedrevs vid Folklivsarkivet 2015-2018 då nutida berättelser om relationerna mellan människa och teknik samlades in. Undersökningens målsättning var bred, i syfte att samla in olika sorters berättelser och fånga olika teman, åsikter och intressen. Min ursprungliga avsikt var att nå de irrationella upplevelserna av teknik och maskiner. Teknikanvändning är viktig i både arbetsliv och privatliv. Teknik är ofta komplicerad och vi använder den utan att egentligen förstå hur den fungerar men vi lär oss med egna knep att hantera den. Berättelserna om teknik är i allmänhet högst konkreta. Betydelsen av ordet maskin är entydigt för de flesta men ordet teknik är kopplat till många sorters föremål liksom till hur man handskas med dem.

I projektet gjordes åttiosex djupintervjuer av tre projektassistenter som arbetade i perioder om två till tre månader under åren 2015-2018. Dessutom har jag själv genomfört ett tiotal intervjuer. Tillsammans med Lina Sundbergs artikel i Upptecknaren är denna artikel det första som publiceras om projektet, och redovisar olika teman inom teknikområdet som människor tycker är angelägna och gärna berättar om. I en kommande slutrapport kommer artikelns tematiska avsnitt att fördjupas. Projektet bekostades av Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare.

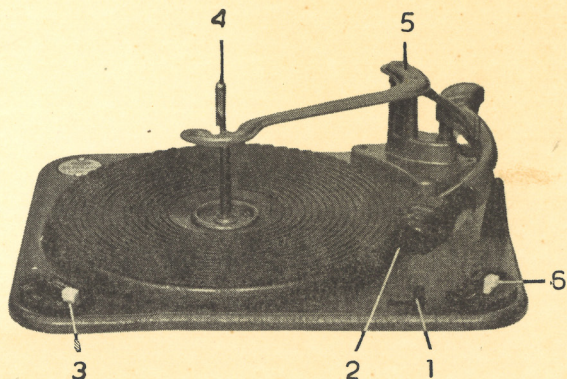
MINNEN AV ÄLDRE TEKNIK

En man berättar att föräldrarna skaffade en radiogrammofon när han var åtta år gammal. Det var en möbel som prydde hemmet, med en grammofon i. I den fanns en lång stång på vilken det gick att hänga på en hel trave med skivor, som byttes automatiskt. Som pojke var han intresserad av hur metalltrådarna rörde sig upp och ner och släppte skivor. Man hängde på skivan och startade med en knapp, och det fanns en stoppknapp så att skivan gick tillbaka och stannade. Berättarens minnen av radiogrammofonen omfattar också Beatles första skivor.

Ny teknik som introduceras kan ibland skilja generationerna åt, och det anses allmänt att det är de yngre som kan det nya medan äldre är okunniga och rent av negativa till ny teknik. Till exempel kan yngre personer skoja om att äldre skriver med pekfinger på mobilen eftersom de måste hålla mobilen i ena handen och skriva med den andra. Då går det inte att sms:a när man cyklar eller lagar mat, som någon sa under en intervju. Handhavandet avspeglar generationstillhörigheten, och vissa unga påpekar de äldres

MANÖVRERING AV SKIVVÄXLAREN

GARRARD's skivväxlare modell RC 120 H spelar och byter automatiskt upp till 8 skivor avsedda för 78, 45, 33 $\frac{1}{3}$ eller 16 $\frac{2}{3}$ varv/min.

AUTOMATISK SPELNING

Igångsättning av skivväxlaren sker på följande sätt:

1. Ställ knappen (1) i läge AUTO.
2. Inställ rätt nålspets (2) för den skivtyp, som skall spelas.
3. Ställ varvtalsväljaren (3) rätt.
4. Lägg skivpacken på centrumstolpen (4) och för skivhållaren (5) in mot centrum.
5. Starta skivväxlaren genom att föra vredet (6) mot START.

Avbrott under pågående spelning sker om vredet (6) föres åt vänster. Om ingen skiva finnes på centrumstolpen återgår nålmikrofonen automatiskt till sitt stöd.

Stopp under pågående spelning åstadkommes om vredet (6) föres mot STOP. Om det därefter föres mot START, lyfter nålmikrofonen och återgår till sitt stöd. Obs.! Nålmikrofonen lämnar ej stödet med mindre än att en eller flera skivor finnas på centrumstolpen.

Borttagning av skivorna från tallriken:

1. Lyft skivhållaren (5) och för den utåt. (Fatta alltid skivhållaren i den bakre änden.)
2. Lyft skivorna rakt upp tills den understa lämnat centrumstolpen.

Skydda skivorna mot damm och håll även skivtallrikens gummimatta dammfri. Spela ej spräckta eller skadade skivor, då dessa lätt kunna skada saffiren. Lämna aldrig skivorna på skivtallriken efter slutad spelning.

MANUELL SPELNING

1. Ställ knappen (1) i läge MANUAL.
2. Inställ rätt nålspets (2) för den skivtyp, som skall spelas.
3. Ställ varvtalsväljaren (3) rätt.
4. Lägg skivan på centrumstolpen (4) och för skivhållaren (5) in mot centrum.
5. Starta skivväxlaren genom att föra vredet (6) mot START. Skivan faller då ned på tallriken, nålmikrofonen lyftes, men går tillbaka till sitt stöd.
6. Lyft nålmikrofonen i "örat" och för den till skivans ingångsspår. Skivan spelas då till slut, varefter nålmikrofonen återgår till sitt stöd. Skivtallriken fortsätter att rotera ända tills vredet (6) föres till STOP.

Avbrott och **Stopp** under pågående spelning göres på samma sätt som vid automatisk spelning.

uppfattade tafatthet och betonar den egna normen för hur till exempel en mobil ska hanteras.

En vanlig åsikt hos berättarna är att vår tid använder avancerad teknik. Oftast sätts likhetstecken mellan teknik och elektronik, men även annan teknik kan vara avancerad, vilket visar att teknikbegreppet inrymmer vitt skilda sysslor och teknologier. Till exempel konstaterar en person att det är tekniskt avancerat att konservera kål. Det är en gammal teknik som kräver mycket kunskap och handlag jämfört med vår tids teknik. I intervjumaterialet avspeglas att jämförelser mellan gammal och ny teknik är vanliga samtalsämnen människor emellan.

FÖRDELAR MED ÄLDRE TEKNIK

En kvinna som sysslat med mörkrumsarbete berättade att hon gillar det analoga fotot. Med den digitala tekniken förlorade hon momenten när filmen framkallades.. Mörkrummet med sitt röda ljus var en magisk plats och det kändes magiskt att framkalla film, eftersom det inte gick att förutse resultatet. Det var meditativt att ha musik på medan bilden växte fram. Det är inte samma känsla att sitta vid en dator, som att jobba med händerna. Informanten säger att det pratas mycket om den nya fototeknikens för- och nackdelar. Många strävar efter att inskaffa de nyaste och bästa kamerorna. Men om man inte har kunskap eller känsla för hur en bild och ett motiv ska presenteras, spelar det ingen roll om man har en ny och dyr kamera.

Vissa gillar retro-teknik och beskriver upplevelser av känslomässig stabilitet och trygghet. Det var bra stunder när jag spelade Nintendo-spelen, berättar en person som också äger en VHS-spelare och köper filmer på loppis. Det ger en känsla av skattletning att då hitta saker man trodde var borta. Denna upplevelse går förlorad när filmer och musik är tillgängligt digitalt.

ROLIG OCH SPÄNNANDE TEKNIK

Ny teknik är jätteroligt säger en man som intervjuats, men bara en stund i början, sedan blir det strul. Han lockades av smartbelysning som går att styra på distans, men förväntar sig krångel med den tekniken, och litar inte heller på röststyrda assistenter som Google home eller Alexa. Han har försökt att prata med den virtuella assistenten Siri som finns i I-phone, men den förstår inte vad han säger.

Ny teknik kan ge wow-upplevelser, något som återkommer i många av berättelserna. En person berättar om när arbetsplatsen fick en 3D-skrivare. När de olika funktionerna undersöktes upplevde arbetskamraterna att skrivaren var cool.

En annan informant säger att det är kul att titta på nya hushållsapparater i affären, men sedan vänjer man sig fort när man har den hemma. En ung kvinna berättar om när hon skulle köpa en stektermometer. Hon köpte en med Bluetooth, som är en teknisk standard för trådlös, kortväga kommunikation mellan datorenheter. För att utnyttja tekniken letade hon sedan efter nya matrecept att göra i ugnen där termometerens funktioner kom till nytta. Termometerens funktion presenteras snyggt i en app med i diagram och statistik. Det är samma tillfredsställelse som med hennes WIFI-våg. Den sänder uppgifter om vikten till en hälso-app i mobilen. Appen mäter även luftkvaliteten i rummet, men informanten säger att hon inte begriper betydelsen av informationen, men hon gillar det ändå. Nya obekanta funktioner i ny teknik skapar en nyfikenhet hos användaren som kanske etableras som en nödvändig funktion i användningen av apparaten. Andra informanter påminner om att våra apparater liknar leksaker och vissa funktioner är ganska onödiga men roliga.

För någon månad sedan skaffade samma kvinna musik-Sonos som är sammankopplad med stereoförstärkaren, cd-spelaren, vinylspelaren och med högtalaren på ovanvåningen i hennes bostad. Det går att spela olika musikstycken på ovan- och nedervåningen samtidigt, men hon vill inte utnyttja den fitnessen. När hon skulle föda barn använde hon en app som hette Contraction counter. Med den kontrolleras tiden för värkarna. Istället för att anteckna med papper och penna markerar man värkarna genom att trycka på en knapp, och så visar appen en kurva. Hon berättar att hon blivit jättesentimental och har sparat filerna eftersom de visar hennes dotter Sagas födelse.

BRISTFÄLLIG TEKNIK

Flera berättar att moderna tekniska prylar har kort livslängd. Flera av informanterna menar att apparaterna är konstruerade så att de ska gå sönder efter en viss tid och att det är meningslöst att försöka reparera. Denna åsikt, som har likheter med en modern sägen eller ett rykte, delas även av personer med yrkeskunskaper inom det aktuella teknikområdet. Flera av de intervjuade personerna vill begränsa inköpen av modern teknik, bland annat på grund av miljöskäl, och köper gärna begagnat.

Informanterna menar att flera tekniska apparater fungerar otillfredsställande och att tillverkarna hoppar på nästa utveckling eller produkt innan den tidigare är färdigutvecklad. Det finns så många olika kommunikationsverktyg och man kan behövs fem, sex olika appar för att nå folk i sin bekantskapskrets, säger en person. En kvinna berättade att hennes morfar skulle köpa en ny mobil inför en resa till Indien, där han behövde en telefon. När han senare kom till sin stuga på Öland fungerade den inte där, men däremot hade den fungerat i Indien.

Nutida teknik skall kunna underlätta eller helt ersätta olika personliga bedömningar. En sjuksköterska berättar att hon ibland trots detta föredrar sin egen bedömning före den tekniska utrustningens test av patientens tillstånd. Tekniken kan visa resultat som kan vara tillfredsställande, men hon kan uppleva att det inte stämmer med hur patienten mår.

Många oroar sig för att äldre personer inte ska klara av modern teknik på grund av okunskap eller funktionsnedsättning. En person berättade om sin mor, som råkat ut för flera databedragerier, trots att hon tidigare arbetat i bank. Orsaken var att hon öppnade alla mejl. Hon har nu gått kurser om att använda Internetbanken och om datasäkerhet.

TEKNIKBEROENDE

Flera känner sig styrda av tekniken. En kvinna berättar att hon var i ett obekant område i Malmö när hennes mobil dog, och hon nådde då inte periodkortet till stadsbussen i mobiltelefonen, och hon kunde inte heller skaffa information om busslinjerna. Hon hade inga kontanter eftersom hon bara använder kreditkort eller Swish. Hon försökte hitta en livsmedelsbutik för att köpa en bussbiljett. Hon gick en lång väg men fick veta att hon gick åt fel håll. En kvinna som hon frågade visade henne till en buss och erbjöd sig att köpa en biljett, men informanten visste inte om bussen gick rätt väg och tackade därför nej. Till sist hittade hon en affär där hon kunde köpa en biljett och åka hem.

BARN OCH TEKNIK

För att få barn lugna används ibland elektroniska leksaker. En familj med barn i åldrarna 1, 3 och 6 år berättade att de sätter på Babblarna, ett språkpedagogiskt material, för att få barnen lugna.

En mamma är orolig för alla barn hon ser sittandes i barnvagn med en hållare för telefon eller platta. Föräldrarna använder mobiler eller plattor för att barnet ska lugna ner sig, fokusera och inte störa. Hon var orolig för sin egen dotter som tappade intresset för sin leksakskanin när hon upptäckte mammans dator. Vid intervju tillfället var dottern fem månader, men vad händer när hon är tio år, frågade sig mamman, som oroar sig för att dottern inte ska vilja interagera med världen som är runt omkring henne. Mamman anser att det som upplevs på skärmen är verklighetsflykt och kan skada barnets utveckling.

TEKNIK OCH MYSTIK

I intervjuerna efterfrågades berättelser om oförklarliga händelser. Äldre informanter berättade om sådana som hade sin upprinnelse i den omgivande miljön och fantasin. En man som växte upp nära ett industriområde berättade att det förekom väldigt mycket

ljud. På nätterna var det fläktar som gick igång, och vindflöjlar som gnisslade, och det knäppte i träet. Ibland lät det som någon kom och gick, men ingen syntes.

Det var lätt att föreställa sig att föremål skulle vara besjälade. Särskilt lätt att tänka sig är att bilar har sitt eget liv och att man måste hantera bilen på ett bestämt sätt för att den skall fungera. Fungerar det inte blir man arg på bilen eller på maskinen. Inte sin egen handfallenhet. En annan informant tycker att böcker har en själ. Vi kan betrakta dem, lukta och ta på dem. Animism är ju när man ger saker en själ, säger han. I det skrivna har någon lagt sin själ. När någon läst och vikt eller strukit under i en bok har också denne tillfört sin själ.

En medelålders man berättade om ett par äldre bekanta han mött i sin barndom. De hade tjänat som dräng och piga på Fulltofta gård i Skåne och bodde isolerat. De hade pratat om telepati som om det var världens mest naturliga sak, och de ansåg sig veta vad som hände släkten i Amerika. Om någon gått ut i skogen så kunde de känna på sig om denne hade skadat sig. Informanten tyckte det var jättespännande och hade frågat om de fortfarande utnyttjade förmågan. De hade svarat att det upphörde när telefonen kom. En slutsats av detta är att medfödd talang kan förloras när det finns teknik som ersätter.

Ibland inträffar konstiga händelser som är svåra att förklara. En ung kvinna berättade att hennes bror ringde en morgon och beskrev en lyktstolpe som slocknade varje gång han gick förbi den på sin morgonpromenad med sin hund. Det var enligt brodern "skitläskigt" och måste bero på aliens. Han skickade bilder och videos som skulle bevisa att det fanns en övernaturlig förklaring och att tekniken försökte kommunicera med honom. En dag gick de förbi lyktan tillsammans, men då slocknade den inte. Det var en besvikelse, och enligt berättaren kan fenomenet ha berott på ett glapp i elanslutningen.

FÖRUTSE FRAMTIDA TEKNIK

Äldre personer brukar prata om teknikens utveckling som de upplevt, och yngre funderar över vilken teknik som kommer att finnas när de själva blir gamla. Hologram utvecklas kanske, föreslår en person som tänker på möjligheten att kunna vara på flera ställen samtidigt. Holografi är en avancerad form av fotografi där man kan se objekt tredimensionellt. Funderingar om stora förändringar paras med mindre. Om snabbare flygplan utvecklas kommer ingen att behöva äta på flygplatserna, säger en person.

En medelålders man hade funderat över att framtiden kan kännas utopiskt men positiv med alla möjligheter som tekniken skapar. Många kommer att kunna arbeta hemifrån och ha mer tid att resa och ha en intressant fritid. Medelklassen i västvärlden kan förväntas bli uppslukade av sociala medier, spel och materiella ting. Mer socialt

utsatta personer kommer olyckligtvis inte att nå sina drömmar, och han förutspådde att den sociala splittringen i världen kommer att öka. Som exempel på ojämlikhet påminde berättaren om de enligt honom vansinniga summor som en del lägger på nya mobiltelefoner till sina barn.

Vissa personer är rädda för att personliga kontakter försvagas genom den tekniska utvecklingen. En bibliotekarie säger att vissa arbetsuppgifter kan automatiseras, men den personliga kontakten kan inte ersättas med en robot.

När mobiltelefonerna introducerades sa en student "Vem fan skulle vilja gå runt på stan och prata med andra i telefon?" Nu säger han att det var dumt sagt, eftersom alla gjorde det några år senare. Samma student beskrev hur datorns möjligheter presenterades på Stockholms universitet i mitten på 1980-talet. Framtiden innebar då att alla skulle ha en dator hemma, som skulle bindas ihop med andra i ett stort nät över hela världen. Åhörarna frågade om man skulle dra ledningar men föredragshållaren sa att man skulle använda telefonledningarna. De frågade också om man skulle kunna skicka böcker och bilder genom telefonledningarna, vilket föredragshållaren bekräftade skulle ske med telex direkt in i datorn. Vid pausen i föreläsningen sa studenten att visst skulle det vara bra om man kunde få hem information från hela världen, men vem skulle sitta i andra ändan och skicka? Sedan tog det bara några år så var detta scenario ett faktum. Utvecklingen blev dock inte riktigt så som förväntades, eftersom telefonledningarna till datornätet blev en övergående fas i utvecklingen, och efterträddes av särskilda datanät och trådlösa nät.

Ska all kunskap från internet gå direkt in i hjärnan, undrar en person. Vissa kan tänka sig att få ett chip inopererat för att slippa kort, nycklar och kreditkort. Något annat som skulle vara mycket praktiskt är att fjärrstyra dörrlås och koppla till en videokamera i bostaden, och med en app skulle man kunna släppa in ett postbud och med kameran kontrollera att denne bara öppnade dörren och lämnade paketet.

ROBOTAR OCH ARTIFICIELL INTELLIGENS AI

Under intervjuerna efterfrågades informanternas åsikt om den pågående robotutvecklingen som har börjat införas även i bostäder. En viss tveksamhet om funktion och nytta med det kan märkas i de insamlade berättelserna. En person ansåg att robotdammsugaren är "värdelös" Att rengöra den är hemskt, enligt personen. Vissa trivs med att dammsuga och litar inte på att robotdammsugaren inte slarvar i hörnen. Talkommunikation med robotar ogillas av vissa. Det är obehagligt att tala till en robot i telefon för att välja ärende och kopplas vidare. Knappval är bättre, trevligast är att prata med människor i telefon. Då uppstår ett möte och upplevelsen att ha kontroll finner sig. En person förklarade att han är negativ till automatiserad hemteknik och

ogillar att belysning och annan teknik sätts på när man går in genom dörren. Det är som science fiction, enligt denna person.

Enligt reklamen putsar roboten DiteCleanWinbot dina fönster medan du kan njuta av livet. Spraya på putsmedel och sätt på fönsterputsroboten, så har du skinade fönster inom ett par minuter. En användare av den säger att den är smidig, men tror inte att det går så mycket snabbare än att putsa för hand.

En kvinna menar att det skulle vara skönt med en robot som kunde hjälpa till att städa och laga mat eftersom hon lider av kroniska smärtor. Däremot är hon tveksam till att roboten ska tänka själv eftersom det uppstår en otrivsamt maktrelation. Det är som att ha en mänsklig slav.

En kund berättar att de beställde en matta från IKEA. Då ringde en robot upp och ställde frågor om vilka leveranstider som passade och om det fanns hinder fram till dörren. Det var inte lätt att svara eftersom det inte alltid går att svara ja eller nej. "Det kanske är en bom i vägen" kan man inte svara en robot.

På frågan om hon vill ha robotar hemma svarade en kvinna att hennes katter skulle bli tokiga, men det hade varit kul att se hur tekniken fungerar, i synnerhet tillsammans med alla hennes WIFI saker inomhus. Hon gillar att bli fascinerad och kan sitta och "dregla" över ett lås som fungerar med hjälp av telefonen. Hennes vuxna sida säger att det är helt onödigt, medan hennes 15 åriga sida säger att det är så coolt!

I en av intervjuerna framfördes åsikten att om artificiell intelligens ger teknik och robotar ett slags medvetande så kommer detta att slå tillbaka på människan. Vi tvingas integrera teknik mer och mer i våra liv. Det nya blir det normala. Personen upplever att tekniken formar oss alla. Det kan gå fel men om det utvecklas nyttiga robotar så har mänskligheten en chans att överleva.

Vissa reagerar mot att en dator ska kunna imitera mänsklig interaktion eller bli som en människa. En röst i intervjumaterialet tror inte att AI kommer ta över och utrota oss men magkänslan reagerar och gör att man känner sig obekvämt men tror likväl att man vänjer sig. Några personer förklarar utvecklingen av AI med att forskare och ingenjörer drivs till att få fram en mänsklig robot för att det är ett spännande utvecklingsarbete. Visst skulle det vara positivt om robotar kunde hjälpa till att lätta arbetsbördan, medan andra är mer övertygade om att robotarna kommer att ta över våra jobb.

Det finns också positiva förväntningar på AI och robotanvändning. Att låta robotar utföra olika sysslor är ett bra sätt att spara på sina mänskliga resurser. Några påpekar

att vi jobbar för mycket för att ha tid att göra det vi tycker om och umgås med varandra. Någon påpekade att för att det ska lyckas krävs en omställning mot en allmän basinkomst. Frågan om i vilken grad en robot kan ta över mänskliga sysslor, ansvar och få mänskliga egenskaper kanske kan tolkas utifrån av vad en psykiatriker sade. Han skulle tro på artificiell intelligens den dagen en robot satt i hans väntrum och utan att vara programmerad klagade på att den var deprimerad.

TEKNIKENS RISKER

Viss nutida teknik sägs kunna orsaka hälsoproblem. Informanterna nämner sådant som stress och elallergi. Det berättades om en kvinna som reagerade kraftigt på olika lampor. Hon blev helt rödflammig över hela kroppen. Mycket klickande på dator och mobil kommer att orsaka förslitningsskador i nacke och händer.

Bluetooth bör inte användas på offentlig plats för att undvika intrång, säger en person som också berättade om en liten låda avsedd som skydd för kreditkort. Tillverkare av sådana produkter utnyttjar rädslan hos folk.

Teknikoptimismen medför oro för teknikens skadliga påverkan. Det krävs mycket resurser och nedsmutsning av miljön för att tillverka en mobiltelefon. Ju mer komplex sammansättning av mineraler och metaller desto svårare är återvinningen. Det krävs flera metaller att göra elektronik men fyndigheterna är begränsade.

En konsument uppmärksammade att när matvarukedjorna började skicka ut "det här är dina speciella varor" kändes det integritetskränkande och hon insåg att de loggar allt man köper. Alla vet numera att datortekniken används för att samla in uppgifter och styra oss på olika sätt.

TEVESERIER OCH SPEL INSPIRERAR TILL ÅSIKTER OM TEKNIK

Personliga uppfattningar, förväntningar och farhågor om den tekniska utvecklingen och framtidens teknik hämtas gärna i olika filmer, teveserier och dataspel, som Matrix, en amerikansk science fiction och actionfilm från 1999. Den amerikanska TV-serien The Handmaid's Tale från 2017 bygger på romanen med samma namn (Tjänarinns berättelse) från 1985. Serien utspelar sig i en dystopisk framtid där ett totalitärt religiöst gudsvälde styr landet Gilead, som härjas av inbördeskrig. Westworld är en amerikansk science thriller som bygger på en film med samma namn från 1973. Det är historien om en futuristisk nöjespark med vilda västern motiv som befolkas av androider och som besöks av människor. Terminator är en amerikansk science fiction film som hade biopremiär i USA 1984. Superdatoren Skynet styr världen, fast besluten att utrota det mänskliga släktet.

Tankar om en eventuell framtid når även barn genom film skapad för unga tittare. En intervjuad minns Big Hero 6 som är amerikansk animerad film från Disney som utspelar sig i den fiktiva staden San Fransokyo och handlar om underbarnet Hiro Hamada och hans robot Baymax som tillsammans avslöjar en kriminell sammansvärjning.

Datorspel ger också associationer om en tänkbar framtid som spåret ur. Spelet Fallout skildrar världen under ett kärnvapenkrig. Spelaren som har berättat minns ett nuclear wasteland med mutanter och odjur. The Sims är ett strategiskt relationsspel som släpptes år 2000 i USA. Det är en simulation av aktiviteter som virtuella personer (simmar) gör under dagarna.

Sociala medier förmedlar också berättelser om framtiden, oförklarade fenomen och övertro. En person har en väninna som påstår hon hörde en mobil ringa under golvet fastän det saknas undervåning. Hon påstår att det var någon som försökte kontakta henne från andra sidan. Hon är författare och skriver mycket om övernaturligt på Facebook. Om teknik-spökerier som förmedlas i sociala medier hoppas jag kunna återkomma till i en annan artikel.

SLUTORD

Berättelserna om teknik är i flertalet fall mycket konkreta och verklighetsinriktade. Några exempel finns även på svårförklarade upplevelser på teknik som lever sitt eget liv. Ibland tangerar berättelserna det övernaturliga. För att beskriva framtida teknik och framförallt dess faror hämtar berättarna gärna exempel ur filmernas värld. Dock känns det hotfulla som hanterbart. Riktigt så illa som i filmerna behöver det inte gå. Om robotar och artificiell intelligens råder en viss tveksamhet och en del kanske inte vill ta till sig denna tekniks möjligheter och hur långt utvecklingen kan nå för att skapa en människolik maskin med intelligens. Det är inte heller så lätt för allmänheten att bli bekant med hur långt utvecklingen av robotar nått inom till exempel produktionsindustrin. En intelligent bostad med kylskåp som påminner om matvaror som måste köpas, liksom belysning som tänds automatiskt när man kommer hem känns ännu onödigt för många. Intelligent maskiner skall inte likna en människa eller ens ett djur. En intelligent maskin som kommer i allmänt bruk skulle lätt ge inspiration till moderna spökhistorier.

Intervjuerna visar en allmän nyfikenhet och lekfull relation till modern teknik, särskilt elektrotekniska redskap. Flera säger att många funktioner eller apparater inte är särskilt nödvändiga men de är roliga. Samtidigt avslöjar intervjuerna en tveksamhet om teknikens negativa påverkan på allt ifrån hälsan till den sociala samvaron samt miljön, och därmed även funderingar om teknikens moraliska konsekvenser.

Att intervjuas för projektet tekniklore

Lina Sundberg

INLEDNING

Tekniklore är ett projekt som drevs av Göran Sjögård 2015-2018. Syftet var att dokumentera människors relation till teknik i en tidsålder där det skett och fortfarande sker en omfattande teknisk utveckling samt ökat användande av tekniska apparater. Jag var sommaren 2017 projektassistent och genomförde ett 20-tal intervjuer med människor bosatta i Skåne, framförallt i Malmö och Lund. De yngsta var mellan 20 och 30 år och de äldsta var mellan 60 och 70 år. De flesta av mina informanter hade en akademisk utbildning eller studerade fortfarande. Exempel på deltagarnas yrke är lärare, programmerare och sjuksköterska.

Informanterna hittade jag via sociala medier genom mina egna kontaktnät, genom att berätta om projektet för en grupp studenter på Lunds universitet samt genom att mejla olika intresseföreningar. På Folklivsarkivets hemsida fanns det även kontaktuppgifter för den som själv skulle vara intresserad av att delta på eget initiativ. Min erfarenhet är att det var den personliga kontakten som gav bäst resultat i att hitta nya informanter. Att bara skicka ett informationsmejl räckte inte, de gånger jag ringde eller på andra sätt skapade en mer personlig relation blev det lättare att göra potentiella intervjupersoner intresserade av att vara med. Intervjuerna har varat 1-1,5 timmar och jag har skrivit kortare referat för att det ska ge en överblick i vad som finns i materialet.

REFLEKTIONER OM TEKNIK OCH ÅLDER

Det framkommer generationsberättelser i intervjuerna. I materialet som jag samtalar in finns det både unga och äldre intervjupersoner som beskriver sig som otekniska respektive tekniska. Det är inte där generationsaspekten ligger, utan snarare till ett slags före och efter, vad personerna själva upplevt under sin uppväxt och hur de relaterar det till samtidigt, även med olika ekonomiska förutsättningar. Är det sprakande ljudet från internetuppkoppling något du kommer ihåg som spännande? Något du fick höra som barn hemma hos din kompis som hade tekniskt intresserade föräldrar eller var det något som du hörde som vuxen på jobbet? Har du använt fax eller har du alltid undrat varför det fortfarande finns ett fax-nummer på viss företagsinformation, för var det ens någon som faxade för 10 år sedan? Du kanske har faxat men ändå undrar. Eller så vet du viss information som fortfarande faxas.

Några intervjupersoner i 20-30 års-åldern beskriver sig som "tanter", eller att de inte är så tekniskt kunniga eller intresserade som de "borde" vara på grund av sin ålder. Bland de som relaterar första användningen av en dator till sitt jobb framträder inte något krav att på grund av ålder ha en viss relation till teknik.

En person beskriver hur hon egentligen inte ser sig som tekniskt intresserad eller kunnig, men har blivit den de andra frågar på sin arbetsplats, för att hon är yngst. Hon menar att då det är en kvinnodominerad arbetsplats kan hon bli den tekniska eftersom det inte finns någon "ung kille" att fråga. Hon menar att vem som anses vara teknisk är en fråga om kön, inte bara om ålder. En annan person beskriver hur han blivit "den unga killen", fastän inte han heller har ett särskilt intresse eller kunskap om teknik, eller är yngst. Båda menar att de inte har särskild kunskap, men att de tar ett extra andetag och försöker lösa situationen.

"Den unga killen" många skulle vilja fråga om hjälp framstår som ett mytiskt väsen levande i verksamhetslandskap, som kan ta form av både män och kvinnor och som är yngre, eller i alla fall ser yngre ut, än de andra på arbetsplatsen. "Den unga killen" behöver ibland bara sätta i en kontakt, starta om en kopian eller trycka F5 för att bekräfta myten av honom.

DYSTOPIER OCH SOCIALA MEDIER

Den mer populärvetenskapliga relationen mellan människor och teknik som kommit upp i intervjuer är hur detta skildras i serier som Black Mirror (Netflix) och Westworld (HBO). Black Mirror är något som många direkt kommit att tänka på eller refererat till när de ska beskriva sin egen negativa upplevelse av att använda teknik. Black Mirror är en serie som med fristående avsnitt skildrar scenarier av tekniska lösningar som får stora konsekvenser för sociala relationer och för hur personlig information används. Jag har tagit med detta i min intervjuguide och frågat om intervjupersonen inte nämnt dem själv. Mina frågor har handlat om informanterna ser denna typ av serier och om de upplever att det är något som de upplever som trovärdigt. Black Mirror har blivit som ett begrepp som beskriver en dystopisk framtid med ett destruktivt användande av teknik och övervakning.

I intervjuerna är det dystopiska som många tar upp inte främst en dystopi där jorden går under, utan en användning av sociala medier som gör att en passivt stirrar på en skärm, istället för att befinna sig i fysiska sociala sammanhang. En del ger exempel av att gå på stan eller sitta på en buss och slås av insikten av att alla runt omkring dem stirrar ner på en skärm. Ingen tittar ut, ingen pratar med någon annan, alla är någon annanstans. Det som många intervjupersoner lyfter som negativt är en alienation från att faktiskt träffa sina vänner, vissa sammanhang byts ut från att ha varit att ses, till att

kontakten blir mer sporadisk och istället sker via appar. "Att se en bild på Instagram från en semester gör att en kanske inte ställer lika mycket frågor om resan, för jag har ju redan sett hur det var" säger en informant.

Sociala medier ger även positiva effekter då det även gör att människor kan mötas, som kanske inte träffat varandra annars. Exempel som också kommer upp i intervjumaterialet är en ökad gemenskap med familjemedlemmar genom att de via sociala medier tar del av bilder från varandras vardag. Det ger en känsla av att vara delaktig och ha samtalsämnen nästa gång de ses eller pratar i telefon. Det som en del informanter nämner som negativt, att ha sett bilder och då inte ha en anledning att fråga, är för vissa tvärtom en känsla av att komma närmre varandra. En intervjuperson, vars föräldrar bor i ett annat land, säger att det är fantastiskt att kunna ha videosamtal med sina föräldrar och sin dotter, då de väldigt sällan har möjligheter att ses. Det ger möjlighet att höra varandras röster och se ansiktsuttryck.

Andra positiva aspekter som lyfts är tillgängligheten att söka information från föreningar, företag och institutioner dygnet alla timmar och det via sociala medier går att känna sig delaktig både i förändringsarbete och i olika gemenskaper i olika nätverksgrupper.

RELATIONER TILL TEKNIK

I början av intervjuerna har jag oftast börjat med att fråga hur intervjupersonen ser på sin relation till teknik och vanligtvis fått en motfråga om en definition av teknik. De definitioner som informanterna själva gjort är en uppdelning av teknik som lösningar, maskiner eller elektronik. Exempel har varit att teknik kan vara en stol (en teknisk lösning för att kunna sitta), en dammsugare (en maskin som det övergripligt går att förstå hur den fungerar) eller en dator (komplex elektronik).

Att navigera i relationer till teknik är alltså att kartlägga och beskriva sin vardag då alla interagerar med olika typer av tekniska lösningar hela tiden. Relationen till sociala medier, som vissa i materialet beskrivit främst som ett beroende, är inte samma som relationen till de enheter som används för att koppla upp sig till sociala medier.

En informant beskriver hur han har en låda med alla sina gamla mobiltelefoner, men han behåller dem inte av nostalgiska skäl, utan för att han inte vet vad han ska göra med dem. Att öppna lådan skulle säkert kunna ge lite nostalgiska känslor, men de är inte några föremål han behåller för att han vill spara dem. De sparas främst för att de inte går att slänga i soporna utan skulle behöva lämnas in till återvinning. En del beskriver också att de behåller gamla telefoner "utifall att" den nya skulle sluta fungera, men att de aldrig har använt dem.

Det är ingen av intervjupersonerna som uttrycker att de gett sin telefon något smeknamn eller att telefonen i sig har något känslomässigt värde. En person säger att de är när skärmen fått en spricka som den börjar få lite karaktär och faktiskt får något som skulle kunna vara en personlighet, eller i alla fall personlighetsdrag. När det blivit en spricka i något som annars är så massproducerat och allmängiltigt blir den mer ens egen. Andra menar att när det händer är den trasig och köper en ny.

Något som många av intervjupersonerna börjat fundera på är hur det är att interagera med en robot, antingen med röststyrning eller som en dammsugare eller gräsklippare. Röststyrning finns som valbart alternativ i de flesta nya smartphones. En person med synnedsättning beskriver hur han kan få texten uppläst för sig, samt med röststyrning skriva sms och använda GPS som fungerar bra. Det blir även vanligare att när man ringer ett företag eller större verksamhet kopplas man till en röststyrd växel och får göra val, antingen genom att beskriva sitt ärende eller via knappval (för de flesta är det inte heller knappar utan mer bilden av siffror). En informant som har en komplex medicinsk situation uttrycker att hon fått svårare att komma fram till rätt person i samtal med sjukvården, när hon blir begränsad till olika val, och inte får prata med en person som kan koppla henne rätt direkt.

När man ringer ett samtal och kopplas till en röststyrd växel framgår det fortfarande tydligt att det är just en robot och inte en person som sköter kopplingen. Men den utvecklingen som sker kommer det säkert bli svårare att utskilja om det är en robot eller en människa. När jag frågar intervjupersonerna om de vill bli informerade om det är en robot de pratar med säger de flesta ja. En intervjuperson menar att det inte spelar någon roll, så länge ens ärende blir rätt. De som vill veta menar att de skulle känna sig dumma om de trodde att de pratade med en människa och det egentligen var en robot.

När jag frågar om informanterna skulle vilja ha en robot i sitt hem finns det delade meningar. De som är positiva ser den tekniska utvecklingen som något spännande och kul och att det finns många saker som de vill testa. En dammsugare skulle vara kul och något som tar bort ett tråkigt moment från ens vardag. De som är positiva till ny teknik kan också uttrycka en skepsis för att de maskiner som finns på marknaden är för dåliga. Att de ändå måste rengöra själva maskinen, eller möblera om för att den skulle kunna ta sig fram, och då försvinner hela poängen.

När jag frågar om hur en robot ser ut säger en intervjuperson att det främst är färgat av populärkulturella föreställningar, att det antingen är en människoliknande gestalt eller en mer burk-lik maskin som kör omkring. En informant säger att han föredrar en svart låda framför en människolik gestalt då mänskliga drag skulle skapa etiska dilemman. Han frågar sig hur man ska ställa sig till att se någon slå eller sparka på en människolik

robot och hur ska man prata till dem. Han menar att det skapar onödiga dilemman. En annan intervjuperson menar också att en människas anatomi kanske inte är den mest lämpade för att dammsuga, och menar ha en arm som är ett dammsugarmustycke till exempel, och att skapa en robot med mänsklig anatomi då inte är det mest optimala.

INTERAKTION OCH UTVECKLING

Många av de intervjuade personerna säger att de inte använder någon instruktionsbok för att börja använda nya mobiltelefoner, de litar på interaktiv användarvänlighet. Skulle det uppstå problem med hård- eller mjukvaran, där enheten inte själv beskriver vad felet är, vet de inte vad de ska göra. En del beskriver att de inte tekniskt förstår hur deras telefon fungerar, för att det inte går att se på en smartphone vad som är fel. En intervjuperson beskriver även hur han istället för att försöka laga eller lämna in telefonen köper en ny direkt. Han skäms lite över det, men det är så han gör. Andra i det insamlade materialet har aldrig ägt en ny telefon utan har fått släktingars eller vänners gamla.

Jag frågar en person som jobbar som bibliotekarie om han tror att hans jobb kommer att försvinna. Han är lite tveksam och säger att på ett sätt ska "man väl alltid vara rädd", men han inte tror att det är någon risk för att det kommer försvinna. Han menar att det beror på vad biblioteken kommer att vara. Skulle de bara ses som en utlåningscentral, då kan det hända, men han menar att för de flesta är biblioteken så mycket mer. Det är många som kommer och lånar datorer, som sitter och läser tidningen och som är ute efter mötet människor emellan.

Det mänskliga mötet går igenom som ett tema när automatisering kommit upp i intervjuerna, dubbelheten som många verkar känna. Det som lyfts som positivt är att med viss automatisering skulle många kunna ägna mer av sin arbetstid till att ha mer tid för patienter, omvårdnad, sociala aspekter av ett arbete, men farhågan är att automatisering inte leder till att tid frigörs till att mötas, utan att den tid som sparas in används till att minska personalresurser istället.

Något annat som tas upp med dubbelhet är barn och elektronik. Vad är okej? Vad är för mycket? Och vilka normer skapas i skolan? Två personer som jobbar som lärare menar att alla eleverna på deras skolor har smartphones, nästan oavsett familjens ekonomiska förutsättningar. Den ena gissar att många föräldrar skulle gå över sin budget eller dra in på något annat för att deras barn ska kunna ha en ny telefon.

Det finns många spel i appar speciellt utvecklade för små barn. En förälder beskriver hur hans barn blir uppslukade och att det både är bra ibland, exempelvis vid längre resor, men han beskriver de också som obehagligt. Att det finns en sån kraft läser barnet

till en plats och fäster ögonen på en skärm. Samtidigt lyfter många dubbelheten i att oro sig över barns ökande skämanvändande, när det är ett beteende som barn tar efter från vuxna.

De två lärarna lyfter samtidigt att de tycker att barn idag kan mindre om teknik än generationen innan. De är bra på att navigera i appar och spel, men deras användande av datorer och skrivprogram är omständligt. En av lärarna menar att de inte kan några kortkommandon och inte förstår att programmen ska underlätta och användas som verktyg. Hon tycker sig se att barn och ungdomar mer är vana vid interaktiva program som tar användaren vidare, mer än ett eget strategiskt användande av ett skrivprogram.

En annan pensionerad lärare menar att barn också lär sig mindre om teknik som inte är elektronisk. Eller som han sa " Barn av idag kan inte använda kniv och yxa". Han beskriver hur han växte upp i en bruksort och hur han och kompisarna sprang omkring och lekte och tittade på hur de vuxna arbetade på fabriken. De såg arbete vid stora, tunga och potentiellt farliga maskiner. Han menar att det ger en förståelse för hur saker fungerar, praktisk erfarenhet ger möjligheter till lösningar. Han menar att hans vuxna barn får hjälpa honom med hans mobil och med hans dator, men att de också har ett utbyte eftersom de frågar honom om mer praktisk teknisk hjälp som mer rör hemmet.

En intervjuperson menar att det finns en inredningstrend av att inte ha TV, men menar att även om sofforna är ställda mot varandra, så försvinner inte beteendet av att sitta och slötitta på något om alla familjemedlemmar istället sitter med var sin enhet i knät. Två andra intervjupersoner reflekterar över hur de ska inreda för att kunna fortsätta ha TV, men utan att den ska synas, exempelvis genom att sätta den i ett skåp. Anledningen för dem är att TV inte passar med övrig inredning. Den ena säger att hon har en retroinspirerad inredning och då skulle en platt skärm skilja ut sig och vara ful. För dem är det inte aktuellt att välja bort TV, då det är en skillnad att se saker i större format. En av dem berättar också att hon alltid haft TV, vilket gjort att många filmkvällar varit hos henne. TV blir då anledning till att samlas hemma och se något ihop.

AVSLUTNING

Att skapa en bild av människors relation till teknik är inte lätt då det är mångfacetterat. Något som går igen genom intervjuerna är att många genom att prata om teknik, blir medvetna om sitt eget beteende. Teknikanvändandet är också något som de flesta aktivt reflekterat kring, antingen då det gäller sig själva eller sina barn. Det finns även medvetenhet kring att informationssamhället inte är så trådlöst eller tillgängligt som det ibland med övergripande ordalag kan låta som. En del har inte internet hemma, och det får konsekvenser när myndigheter går över till internetbaserad kommunikation.

Eller när det kostar extra att köpa tågbiljett via telefon och inte via hemsidan. Då blir det som skulle vara tillgängligt uteslutande istället.

Jag upplever det inte genom mina intervjuer att folk i stor utsträckning skulle mystifiera dagens teknik, snarare att många är medvetna om sina egna tillkortakommanden när det gäller att kunna "mecka" med sin dator. Det som skulle kunna framstå som en möjlig vattendelare är vem som tejar för sin webbkamera, alltså sätta en liten tejbbit över kameran som finns på laptops. En intervjuperson beskriver det som att hon inte gör det för att hon inte vill bli kategoriserad som "en sån som gör det". En annan informant säger att hon tejar för sin kamera, för man vet ju aldrig. En intervjuperson som jobbar som programmerare beskriver hur han gjorde för att hacka sig själv och koppla upp sig på sin kamera. Han menar att det är lätt, men vill ändå inte beskriva dagens teknik som smart. Det är fortfarande för mycket som är för långsamt och för omständligt för att anses som smart. Ingen jag pratar med tror att de skulle vara övervakade, de beskriver mer en känsla av att de skulle kunna vara möjligt. För de personer jag intervjuat som inte är programmerare, är att teja för sin webbkamera något som de hört av en kompis eller läst sig till att de borde göra. En intervjuperson menar att teja för sin kamera mer skulle tjäna som en påminnelse om övervakning, och då är det lugnare att inte göra det.

Jag har inte bestämt mig om jag ska teja för min kamera än. Men ibland när jag tittar upp från skärmen blir jag mer och mer övertygad om att webbkameran är en kikare, som ser mig i förstoring, men jag har bara möjlighet att titta ut i en glugg av olika intressen, där det är svårt att se hur saker hänger ihop.

Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar

HUMANISTISKA OCH TEOLOGISKA FAKULTETERNA | LUNDS UNIVERSITET

ARKIVCHEF

Karin Gustavsson
Tel: +46462223135

ARKIVARIE

Gabi Louisedotter
Tel: +46462227568

ARKIVARIE

Patrik Sandgren
Tel: +46462223612

ARKIVARIE

Göran Sjögård
Tel: +46727393535

POSTADRESS

Folklivsarkivet med
Skånes musiksamlingar
Box 117
221 00 Lund

BESÖKSADRESS

Porfyrvägen 20
224 78 Lund

E-POSTADRESS

expedition@folklivsarkivet.lu.se

ISSN 1652-5086

UTGIVEN AV LUNDS UNIVERSITETS FOLKLIVSARKIV

Redaktörer: Karin Gustavsson och Gabi Louisedotter

LUNDS
UNIVERSITET

www.folklivsarkivet.lu.se/

LUNDS UNIVERSITET

Box 117
221 00 Lund
Tel 046-222 00 00
www.lu.se